

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

CUMHURİYET VE CUMHURİYET ÖNCESİ TÜRK
AYDINLARININ HATIRATLARINDA SULTAN
II. ABDÜLHAMİT İMGESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İsa SERGİN

İstanbul
Eylül - 2020

T.C.
İSTANBUL SABAHATTİN ZAİM ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENTİTÜSÜ
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI
TARİH VE MEDENİYET ARAŞTIRMALARI BİLİM DALI

CUMHURİYET VE CUMHURİYET ÖNCESİ TÜRK
AYDINLARININ HATIRATLARINDA SULTAN
II. ABDÜLHAMİT İMGESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İsa SERGİN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. M. Mehdi İLHAN

İstanbul
Eylül-2020

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman Prof. Dr. Mehmet Mehdi İLHAN

.....

Üye Prof. Dr. Davut HUT

.....

Üye Dr. Nuray OCAKLI

.....

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.....

Prof. Dr. Ali GÜMÜŞ
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “**Cumhuriyet ve Cumhuriyet öncesi Türk Aydınlarının Hatıratlarında II. Abdülhamit İmgesi**” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içerisindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

İsa SERGİN

ÖNSÖZ

Araştırmamın en başından itibaren hiçbir desteğini esirgemedi umut verici ve kolaylaştırıcı üslubuyla araştırmayı bana daha fazla sevdiren, bilgiye giden yolda bir fener gibi ışıldayan çok kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. M. Mehdi İLHAN hocama en kalbi duygularıyla teşekkür ediyorum.

Lise yıllarımdan bu yana kendimi geliştirmem ve doğru bilgiye ulaşma noktasında verdiği fikirler ile her zaman yanımda olan bilgisine ve tecrübesine çok güvendiğim değerli hocam M. Ali KILIÇ Bey'e de beni yüksek lisans eğitime teşvik ettiği için teşekkürü bir borç bilirim.

Yüksek Lisansın ders döneminde geceleri eve geç saatlerde gelmeme katlanan, tez döneminde ise araştırmamın kolaylaşması için evde fiziki ve psikolojik bir ortam oluşturma yolunda büyük bir gayret sarf eden çok kıymetli eşime, sevgili kızım Ayşe Hanne 'ye ve süreç boyunca yaptığım çalışmalarda başarılı olmam için sürekli dua eden anne ve babama da teşekkür ediyorum.

İsa SERGİN

İstanbul-2020

ÖZET
CUMHURİYET VE CUMHURİYET ÖNCESİ TÜRK
AYDINLARININ HATIRATLARINDA SULTAN II.
ABDÜLHAMİT İMGESİ

İsa SERGİN

Yüksek Lisans, Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Mehdi İLHAN

Eylül, 2020 – 121 Sayfa

Bu çalışmada, bir tür belirsizliği içerisinde olan hatıratın kapsamlı bir tanımı yapılmıştır. Edebiyat alanında, tür olarak hatırate çok benzeyen ancak birbirinden farklı özelliklere sahip olan bazı başlıklara kısaca değinilerek bunların hatırat ile karıştırılması önlenmiştir. Bu başlıklar; günlük, gezi, mektup, biyografi ve otobiyografidir. Bu başlıklar arasında tespit edilen farklılıklar da hatıratın diğer türlerden bağımsız olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Bu çalışmada Sultan II. Abdülhamit'in hayatı, konu ile bütünlük oluşturması bakımından kronolojik olarak okuyucuya sunulmuş ve özellikle siyasi anlamda kendisi ile aynı hassasiyet ve duygulara sahip olan İslamcı Türk aydınlarının, şahsına neden ve nasıl muhalif oldukları üzerinde durulmuştur. Bununla beraber sultan II. Abdülhamit'in döneminde yaşayan Türk aydınlarının, hatıratlarında nasıl bir Abdülhamit imajı bıraktıkları anlaşılmaya çalışılmıştır.

II. Abdülhamit, verdiği siyasi kararlar ve döneminin çalkantılı olaylarından ötürü Osmanlı padişahları içerisinde halen en fazla tartışılan isimlerden bir tanesidir. Onun hayatı, hatırat türü eserler üzerinden mercek altına alınmış ve bu eserlerden kendisinin tahttan indirilmesinden sonra şahsı ile ilgili nasıl bir portre çizildiğinin nedenlerine ve sonuçlarına değinilmiştir. Bu çalışmada, tezimizin ana kaynağı olan hatırat türü eserler, değerlendirilirken bir anlayış üzerinden hareket edilmemiş, aynı döneme ait farklı hatıratlar ile karşılaştırma yoluna gidilmiştir. Başvurulan bu usul ile bu tür eserler üzerinden nasıl bir II. Abdülhamit imgesi oluşturulduğu ve bunun gelecek nesillere nasıl aktarıldığının izi sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamit, Türk Aydınları, Hatırat, İmge

ABSTRACT
**IMAGE OF SULTAN ABDÜLHAMİT II IN THE MEMOIRS OF
THE REPUBLIC AND PRE-REPUBLIC INTELLIGENTSIA**

İsa SERGİN

Master, History and Civilization Researches

Thesis Advisor: Prof. Dr. M. Mehdi İLHAN

September, 2020 - 121 Pages

In this study, a comprehensive definition of memoir genre, which is in a genre ambiguity, is made. In the field of literature, some genres that are very similar to memoirs but also have differences are briefly mentioned to prevent any confusion between them. Examples are; diary, travels, letters, biography, and autobiography. The differences detected among these genres also showed that the memoirs are independent of other types.

In this study, life of Sultan Abdülhamit II is presented to the reader chronologically in order to form an integrity with the subject, and it is emphasized why and how Islamist Turkish intellectuals, who have the same sensitivity and attitudes, are opposed to him personally. However, it is tried to be understood how the Turkish intellectuals who lived during the reign of Sultan Abdülhamit II left the image of Abdülhamit in their memoirs.

Abdülhamit II is still one of the most controversial figures among the Ottoman sultans due to the political decisions he made and the turbulent events of his time. His life is scrutinized through memoirs and the causes and consequences are described as to how his portrait was drawn after he was dethroned. In this study, the memoirs, which are the main source of our thesis, are not only evaluated over a specific understanding, but also a comparison is made with different memoirs from the same period. With this method applied, it was traced how the image of Abdülhamit was created and how it was passed on to the future generations.

Keywords: Abdülhamit II, Turkish Intellectuals, Memoir, Image

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	i
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
BİRİNCİ BÖLÜM	1
GİRİŞ	1
1.1. Problem	3
1.2. Amaç	3
1.3. Çalışmanın Önemi ve Özgün Değeri	4
İKİNCİ BÖLÜM	5
HATIRAT	5
2.1. Hatıratın Kavramsal Boyutu	5
2.2. Tarihi Bir Tür Olarak Hatırat	6
2.3. Hatıratların Tarihi Araştırmalardaki Rolü	10
2.4. Hatıratların Tarihi Belgelerde Kaynak Olarak Kullanılması	11
2.5. Hatıratların Gazetelerdeki Yeri	12
2.6. Hatıratların Genel Özellikleri ve Yazılma Gerekçeleri	13
2.7. Hatıratlara Dair Bazı Meseleler	15
2.8. Sultan II. Abdülhamit'in Hatıra Defteri Meselesi	17
2.9. Hatırat Olmayan Türler Meselesi	21
2.9.1. Biyografi	22
2.9.2. Otobiyografi	22
2.9.3. Günlük	23
2.9.4. Gezi	25
2.9.5. Mektup	25
2.10. Hatıratların Güvenirlilik Meselesi	26

2.11. Hatıratlardan Öğrendiklerimiz	27
2.12. Hatıratların Arka Sokaklarından Örnekler	29
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	33
II. ABDÜLHAMİT'İN HAYATI	33
3.1. II. Abdülhamit'in Doğumu, Şahsiyeti ve Eğitimi	33
3.2. II. Abdülhamit'in Sultan Olma Süreci	36
3.3. II. Abdülhamit'in Yönetim Anlayışı	39
3.4. II. Abdülhamit'in Eğitim Anlayışı	41
3.5. II. Abdülhamit ve Türk Aydınlarının Muhalefeti	44
3.6. II. Abdülhamit'e Muhalif Olan İslamcı Aydınlar	48
3.6.1. Said Nursi	51
3.6.2. Mehmet Akif Ersoy.....	52
3.6.3. Elmalılı A. Hamdi Yazır.....	54
3.6.4. Ali Suavi.....	55
3.6.5. Said Halim Paşa	56
3.6.6. Babanzâde Ahmet Naim.....	57
3.7. II. Abdülhamit'i Tahttan İndiren Fetva	58
3.8. II. Abdülhamit'in Sürgün Hayatı ve Vefatı	62
3.9. II. Abdülhamit Sonrası Pişmanlık.....	64
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	69
II. ABDÜLHAMİT İMGESİ	69
4.1. İmge Nedir.....	69
4.2. Huy ve Adetleri	70
4.3. Dini Yönü	71
4.4. Sanata Olan Bakışı	72
4.5. Düzenli ve Dikkatli	73
4.6. Kadirşinas	75
4.7. Düşünceli ve Fedakâr	77
4.8. İşine, Olaylara ve Şahıslara Karşı İlgili.....	80
4.9. Cömert.....	83

4.10. Kibar ve Yumuşak	84
4.11. Siyasi Zekâsı	86
4.12. Metin ve Vakur olması	89
4.13. Sultan II. Abdülhamit; Zalim mi Merhametli mi?.....	91
4.14. II. Abdülhamit Müstebit Bir Padişah Mıydı?	96
4.15. Sultan II. Abdülhamit Katil Miydi?.....	98
4.16. Sultan II. Abdülhamit Evhamlı Mıydı?	102
4.17. Sultan II. Abdülhamit Cahil Miydi?	106
4.18. Korkak mıydı Cesur mu?.....	108
SONUÇ.....	112
KAYNAKÇA	115
ÖZGEÇMİŞ.....	122

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Sultan II. Abdülhamit ve dönemi hakkında bugüne kadar pek çok şey yazılıp söylenmiştir. Bu söylemler, bazen onu çok yüceltirken bazen ise despot bir sultan olarak göstermiştir. II. Abdülhamit ile ilgili tartışma konusu olan bu konular bugün dahi tüm canlılığını korumaktadır.

Sultan II. Abdülhamit ve dönemi, daha önce birçok kişi tarafından araştırma konusu yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar, genellikle mevcut dönemin siyasi kararlarını ve siyasi kişiliğini içermektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde, “Türk aydınlarının hatıratlarında Sultan II. Abdülhamit imgesi” ile ilgili bir çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir.

II. Abdülhamit’in özel hayatını, şahsi özelliklerini, zihin dünyasını, siyasi kararlarını, olaylara müdahale şeklini ve benzeri durumlarını aşırı yücelten ve aşırı yeren iddialara karşılık bu yüceltme ve suçlamaların, hakikati ne derecede yansıttığını, onun döneminde yaşamış ve yaşadıklarını hatıratlarına dökmüş olan Türk aydınlarının eserlerinden anlamaya çalışacağız. Ülkemizde hatırat türünde yapılan çalışmalar halen yeterli seviyeye ulaşabilmiş değildir. Bu nedenle, ele alınan bu çalışmanın geçmiş ve gelecek arasında bağ kurmada önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir.

Bu çalışmada, kaynak olarak onlarca makale ve kitabın dışında yirmiye yakın hatırat kitabı kullanılmıştır. Bu hatırat kitaplarından birkaç tanesi, değerli hocam Prof. Dr. M. Mehdi İlhan’ın tavsiyesi üzerine yabancı yazarların eserlerinden seçilmiştir. Ayrıca çalışmanın daha özgün olması açısından Sultan II. Abdülhamit ile ilgili daha önce bazı çalışmalar yapan akademisyenler ile fikir alış verişi yapılmıştır. Bununla beraber son dönemlerde Sultan II. Abdülhamit ile ilgili yaptığı konferanslar ve “Payitaht Abdülhamit” dizisinde oynadığı Tahsin Paşa rolüyle birçok kez gündeme gelen ve II. Abdülhamit’in toplumdaki imajının yükselmesine katkı sağlayan oyuncu-yazar Bahadır Yenişehirlioğlu da görüşülen isimler arasındadır.

Tezimizin birinci bölümünde, konunun problemini, amacını ve özgün değerini ortaya koymaya çalıştık. İkinci bölümde ise yazılacak olan konunun sınırlarını koyabilmek ve hatırat türünden olan eserlerin mahiyetini anlamak için kapsamlı bir çalışma yaptık. Hatırat türü eserlerde bir “tür” belirsizliğinin olduğunu söylemekte fayda vardır. Bu

belirsizlikten dolayı, hatırat olmamasına rağmen hatırat olarak isimlendirilen eserlerin sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Tezimizin sınırlarını çizebilme adına, hatırat türüne çok benzeyen, ancak hatırat olmayan türlerin de özellikleri okuyucunun anlaması açısından çok da ayrıntıya boğmadan ortaya konulmaya çalışıldı. Bu türler, edebiyat alanına giren Biyografi, Otobiyografi, Günlük, Gezi ve Mektup alt başlıkları olarak değerlendirildi. Hatırat türü ise ayrı bir başlık olarak daha ayrıntılı bir şekilde açıklandı.

Üçüncü bölümde; Sultan II. Abdülhamit'i daha iyi anlayabilmek, onun hakkında yapılan yorumların doğruluğunu ve yanlışlığını kısmen de olsa ölçebilmek ve katkı sağlamak adına, onun kronolojik hayatına yer verilmiştir. Bununla beraber, iktidarında yaşanan bazı özel siyasi olaylara değinilmesinin ve Türk aydınları içerisinde özellikle Abdülhamit ile aynı ideolojiye sahip olan İslamcı aydınların kim olduklarını ve kendisine neden muhalif olduklarının kısa bir bilgilendirilmesinin yapılması, konunun bütünlüğüne katkı sağlaması açısından uygun görülmüştür.

Dördüncü bölümde ise imgenin tanımı yapılmış ve toplumun aydını konumunda olan birçok ismin hatıratı incelenerek eserlerinde nasıl bir II. Abdülhamit portresi çizdikleri anlatılmaya çalışılmıştır. Değerlendirilecek olan eserler seçilirken bunların; siyasi, askeri, tıp ve edebiyat alanları gibi farklı kesimlere hitap edebilecek branşlardan seçilmesine dikkat edilmiştir. Seçilen hatırat eserlerinin sadece bir alana hitap etmemesinin nedeni, yapılan araştırmanın güvenilirliğini artırma düşüncesinden kaynaklanmıştır.

En genel anlamıyla bu tezde, Türk-Osmanlı tarihinin son yüzyılı içerisinde önemli bir figür olan Sultan II. Abdülhamit dönemini, Türk aydınlarının hatıratlarında siyasi, toplumsal ve düşünce dünyamızdaki yeri tartışılmıştır. Ayrıca, Türk aydınlarının eserlerinde Sultan II. Abdülhamit imgesinin karşımıza ne tür bir portre ile çıkartıldığı bulunmaya çalışılmıştır. Türk aydınlarının hatıratlarında Sultan II. Abdülhamit imgesini yeniden yorumlamak, düşünce dünyamızdaki yerini nesnel olarak ele almak bu tezin ana gayelerindedir.

Bu çalışmada geçmiş, şimdi ve gelecek arasında hatıratların önemli bir köprü görevi üstlendiği görülmüştür. Aynı zamanda hatıratların tarih şuurunu oluşturmasındaki önemi vurgulanmış, toplumsal hafızanın ve değişimin izi sürülmüştür. Bu çalışmanın tarihi araştırmalara katkı sağlaması ve topluma mâl olmuş bir şahsiyetin hakkının

verilmesi noktasında ufak da olsa bir fener rolü görmesi, araştırmacının en büyük arzusudur.

1.1. Problem

Sultan II. Abdülhamit, döneminin en önemli siyasi karakterlerindedir. Onun tahttan indirilmesi, yaşadığı dönemde çokça tartışılmış ve konuşulmuştur. Kendisinden sonra Osmanlı imparatorluğunun içine düşmüş olduğu buhranlı zamanlarda, kimileri onun yönetim tarzını özlerken kimileri de içinde bulunulan zor zamanların onun yanlış yönetim anlayışından kaynaklandığını öne sürmüştür. Bu yönüyle Sultan II. Abdülhamit'in şahsı ve siyasi karakteri kendi döneminde olduğu kadar günümüzde de tüm canlılığı ile tartışılmaya devam etmektedir.

Sultan II. Abdülhamit'ten sonra iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti de uyguladığı politikalar ve aldığı siyasi kararlar ile zaten zor bir süreç içerisinde olan Osmanlı İmparatorluğu'nu düzlüğe çıkaramamış ve bunu eleştiren aydınlara karşı da sert bir tutum sergilemiştir. İttihat ve Terakki hükümetine yaranmak isteyen aydınlardan kimileri kendilerini ittihatçıların baskılarından kurtarmak amacıyla hatıratlarını kaleme alırlarken kimileri ise II. Abdülhamit'e ve yönetim tarzına laf atmayı bir sıçrama tahtası olarak kullanmışlardır. Bu aydınlardan, baskı altında ve bir takım menfaatler elde etme uğruna yazmış oldukları hatıratlar, II. Abdülhamit'i sonraki nesillere zalim, müstebit ve kan dökücü bir Sultan olarak yanlış tanıtılmasına neden olmuştur. Bu nedenle II. Abdülhamit hakkında uzun yıllar boyunca kapsamlı bir çalışma yapılmamış ve ilmi bir araştırma konusu olmaktan hep uzak kalmıştır.

1.2. Amaç

Bu tezin amacı, Osmanlı İmparatorluğunda çok uzun bir süre devlet başkanlığı yapmış olan Sultan II. Abdülhamit'in siyasi icraat ve uygulamalarına karşı, Türk aydınlarının hangi sebeplerden dolayı onu desteklediklerini ve yine hangi sebeplerden dolayı ona karşı çıktıklarını, hatıratlarında kaleme almış oldukları olaylar ve verdikleri bilgiler üzerinden anlamaya çalışmaktır. En nihayetinde bu tez, II. Abdülhamit dönemindeki Türk aydınlarının aralarındaki anlam ve ilişkiyi okuyuculara sunmak, bunların toplumsal karşılıklarını, siyasi ve toplumsal etkilerini açıklamak, Abdülhamit'i nasıl değerlendirdiklerini ve bunun süreç içerisinde nasıl bir karşılık bulduğunu tespit edip örneklendirmek üzere yazılmak istenmiştir.

1.3. Çalışmanın Önemi ve Özgün Değeri

Sultan II. Abdülhamit'in şahsı ve dönemi ile ilgili çalışmalar daha önce birçok araştırmacı tarafından araştırma konusu olmuştur. Ancak bu çalışmalar genellikle II. Abdülhamit döneminin siyasi konjonktürünü içermektedir. II. Abdülhamit ile ilgili yapılan araştırmalar içerisinde Türk aydınlarının hatıratlarında II. Abdülhamit imgesine dair bir çalışma tespit edilememiştir.

Hatırat türü ile ilgili olan çalışmaların ülkemizde halen yeterli seviyeye ulaşmadığı özellikle de tarih çalışmaları içerisinde öksüz kaldığı tarafımızca tespit edilmiştir. Hatıratlarda Sultan II. Abdülhamit hakkında çizilen imaj, gerek kendi döneminde gerekse de kendisinden sonraki dönemlerde hep bir şüpheyeye mahal vermiş ve halkın nazarında tam anlamıyla kabul görmemiştir. II. Abdülhamit imajının hatıratlar üzerinden değerlendirilmesi ve anlaşılmaya çalışılması, onun adına yapılacak olan çalışmalarda büyük bir boşluğun kapatılacağı ve yapılan akademik çalışmalara farklı bir bakış açısı kazandıracağı hissini oluşturmuştur.

Sultan II. Abdülhamit hakkında yapılacak olan bu çalışmanın geçmiş ve gelecek arasında önemli bir rol oynayacağı düşünülmektedir. Bununla beraber araştırmacıların II. Abdülhamit'in verdiği siyasi kararlarını ve yaşadığı olayları hatıratlarda ortaya konulmaya çalışılan bu imajı üzerinden araştırma konusu yapmaları, çalışmanın önemini ve özgün değerini ortaya koyma adına önemli bir husus olarak görülmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM HATIRAT

2.1. Hatıratın Kavramsal Boyutu

“Hatıra” köken itibari ile Arapçadan Türkçeye geçmiş bir kelimedir. Kelimenin sözlükteki anlamı: “Yaşanmış şeylerden zihinde kalan her türlü iz, hatırda kalan, hafızada yaşamaya devam eden şey”¹ olarak tanımlanmaktadır. Hatırat, kavram olarak yeni bir kelimedir ve ilk defa XIX. Yüzyılda Batı ile olan ilişkilerimizin revaçta olduğu bir dönemde karşımıza çıkmaktadır. Hatırat türünün XIX. Yüzyılda yaygınlaşması üzerine Arapça ve Osmanlı Türkçesi bu türü karşılayacak yeni kelimelere ihtiyaç duymuştur. Bu ihtiyaç üzerine, Fransızca “Memoires” kelimesinin karşılığı olarak, Arapçada “Müzekkirat ve Zikreyat” kelimeleri kullanılmaya başlanmıştır. Çağdaş Arap sözlük yazarlarından biri olan Cebbur Abdunnur, “Müzekkirat” kelimesini “bir yazarın gördüğü, işittiği ve hayatında rolü olan tarihi olayların toplamı” olarak ifade etmiştir. Türkçede ise bu metinler için yine Arapça kökenli olan “hatıra” kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Bu kelimedenden türeyen ve çoğul hali olan “hatıratın” terim olarak bu türü karşılaması XX. yüzyılın başlarına denk gelmektedir.

Yine tarihimizin önemli bir ansiklopedist ve sözlükçüsü olan Şemsettin Sami, konu ile ilgili Kamus-ı Türki’sinde “hatıra” kelimesine farklı bir anlam vermiştir. Şemseddin Sami’nin “Türkçeden Fransızcaya” isimli sözlüğünde ise “hatırat” kelime olarak hiç yer almamıştır. Şemseddin Sami, 1902 tarihinde kaleme almış olduğu bu sözlüğünde, “Memoires” kelimesini çevirirken, yapmış olduğu çeviriyi “hatırat” yerine “Vekayi’name, Sergüzeşt-i levayih, defter-i amal” gibi Osmanlıca dağarcığı içerisinde yer alan kelimelerden yana tercihini kullanmıştır. Aynı dönemde Muallim Naci’nin kaleme aldığı Lügat-ı Naci’de ise “hatıra” kelimesinin karşılığı olarak, “Hatırda kalmış olan hususi keyfiyet, Cem’i hatırat, bunlara dair yazılan eserlere de, hatırat denilir” açıklaması verilir.² Bununla beraber bu türün Türkçedeki ilk tariflerinden biri de böylece yapılmış olur. Tüm bu değerlendirmelerden sonra, hatıratın kelime olarak

¹ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. II (Kubbealtı Yayınları: İstanbul, 2011), 1225.

² *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Türkçeye, Tanzimat'tan sonra "Memoires" kelimesinin karşılığı olarak girdiği söylenebilir.

2.2. Tarihi Bir Tür Olarak Hatırat

Hatırat, kelime olarak dilimizde yeni bir kavramdır. Ancak kavram olarak her ne kadar yeni olsa da, yazılı metinlerin en eski örnekleri arasında varlığını hissettirir. Sezar'ın Gallia Savaşı, Bilge Kağan tarafından yazdırılmış Göktürk Kitabeleri (Göktürk Kitabeleri, hatıratların Türkçedeki ilk örneği olarak bilinmektedir), Babür Şah'ın Babür Name'si ve benzeri devlet adamlarının yazmış oldukları eserler hatırat eserleri içerisinde ilk örnekler olarak sayılabilir.³ Tarihin farklı zaman dilimlerinde ve muhtelif mekânlarında siyasi ve tarihi karakterde yazılan birçok hatırat vardır. Aşağıdaki eserler buna örnek olarak gösterilebilir. Bu eserler:

1. Gazavat-ı Hayrettin Paşa (Barbaros Hayrettin Paşa'nın Seyyid Muradi Reis'e yazmış olduğu Hatırası)
2. Macuncuzade Mustafa'nın Malta Anıları
3. Sergüzeşt-i Zaifi
4. Kuzey Irak'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Kuruluşu ve Me'mun Bey'in Hatıraları'dır.⁴

Hatırat, kavram olarak Doğu ve Batı toplumlarında farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Toplumlara göre kimi zaman özel bir tür olarak karşımıza çıkmıştır, kimi zaman da tarih, seyahat, tezkire, menakıb gibi farklı türlerin içerisinde değerlendirilmiştir. Doğulu ilim insanları tarafından özellikle de Arapça ve Farsça'da bu kavram "Rihlat, Vefeyat, Havadis, Sefername" gibi birbirinden farklı isimler olarak kullanılmışlardır. Batı'da ise özel bir tür olarak ilk defa XVI. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Batıda, özel bir tür olarak çıkan "hatırat", batılı ilim insanları tarafından da farklı şekillerde isimlendirilmiştir. Mesela Fransızca'da "Annales, chroniques, commentaires, journal, souvenirs" gibi birbirinden farklı terimler olarak kullanılmıştır.⁵ Nitekim XVI.

³ a.g.e., 445.

⁴ Ali Birinci, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 41, (Temmuz 1998): 612.

⁵ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

Yüzyılın ortalarından sonra batı dünyasında bu tür, tamamen bağımsızlığını kazanmış ve “Memoires” olarak isimlendirilmiştir.

Hatırat türünden eserlere modern ve bağımsız anlamda ilgi duyulması ve bu eserlerin çoğalması üzerine, Arapça ve Türkçe 'de de bu kavram tartışılmıştır. Türk aydınları ve dil bilimcileri, “Memoires” kavramı yerine, Türkçede bunu karşılayacak alternatif kavram arayışı içerisine girmişlerdir. Ve bu arayışların sonunda, kök itibari ile Arapça bir kelime olan “hatıra” kelimesi bu tür metinler için kullanılmaya başlanmıştır.⁶

Hatıratlar, çok eskilerden beri ilgi gören eserlerdir. İnsanlar, hatıratların kimin eseri olduğuna bakmadan, edebi bir değeri olmasa da hep ilmi ve tarihi bir değerlerinin olduğunu düşünmüş ve bu eserlere ayrı bir önem vermişlerdir. Hatırat türünden olan eserler, II. Mahmut döneminden itibaren nicelik ve nitelik bakımından çok ciddi bir artış göstermişlerdir.

Hatırat türünden eserlerin, tarih ilmi içerisinde çok büyük bir yerinin olduğu ve herhangi bir sansüre maruz bırakılmadan yazılması gerektiği, tarihçiler tarafından birçok kez gündeme getirilmiştir. Hatıratlar, yazılmış olduğu dönemin sosyolojik ve psikolojik durumunu yansıtması bakımından adeta bir ayna fonksiyonu taşımaktadırlar. Bu nedenle hatıratların herhangi bir sansüre maruz kalmadan yazılmaları önem arz etmektedir. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra bazı Türk aydınları, ona saltanatı döneminde yakın oldukları için “görevlerini iyiye kullanmadıkları ve devleti zor duruma düşürdükleri” gerekçesiyle kimileri eleştirilmiş kimileri ise bundan dolayı suçlanmışlardır. Bu kimseler, kendilerine atfedilen suçlamalardan kurtulabilmek ve alınan kararlardan dolayı bir sorumluluklarının olmadığını göstermek için, hatıratlarını kaleme almak zorunda kalmışlardır. Bu hatıratlardan bazıları çok hızlı bir şekilde, bazıları ise sonradan yazılmıştır. Kendilerine atfedilen eleştiri ve suçlamalardan kurtulabilme adına yazılan bu hatıratların sayısı çok fazladır. Murat Hanilçe tarafından kaleme alınan “II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi” adlı makalede sadece bu döneme ait yaklaşık 235 tane “hatırat türü” eser tespit edilmiştir.⁷ Bundan dolayı hatıratlar,

⁶ a.g.e., 445.

⁷ Murat Hanilçe, “II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 47 (Güz 2008): 147-166.

yazılış sebeplerine göre farklı devrelere ayrılırlar. Bu devreler ve bu devrelerde yazılan hatırat örneklerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Sultan II. Abdülhamit döneminde hatıratını yazanlar: Kamil Paşa, Said Paşa, Maarif Nazırı Haşim Paşa, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşa, Mekatib-i Askeriye Nazırı Mustafa Zeki Paşa, Paris Sefir-i Kebir'i Salih Münir Paşa, Selim Melhame Paşa. Hatta hatıralarını kaleme aldıktan sonra Said ve Kamil Paşa birbirlerinin hatıratlarına birer reddiye bile yazmışlardır.⁸
2. II. Meşrutiyet'te kendisinin de bir çabası, bir gayreti ve bir mücadelesinin olduğunu belirtmek isteyen kimseler de yazmışlardır. Onlar da şu kimselerdir: Leskovikli Mehmet Rauf (Kırçak), Mehmed Reşid (Şahingiray), İbrahim Temo, Kazım Nami Duru, Mithat Şükrü Bleda, Kürt Şerif Paşa.
3. Yapılan büyük savaşlardan sonra yaşanan acıları; yenilgilerden dolayı kendilerinin bir kusurunun olmadığını belirtme adına veya savaşlardaki kahramanlıkları ve hizmetleri ifade etme amaçlı hatıratlarını yazanlar. Buna dair birçok örnek mevcuttur: A. Muhtar Paşa, Mehmet Arif ve Zağra Müftüsü Raci Efendi bunlardan bazılarıdır.
4. I. Dünya savaşından sonra hatıralarını yazan sivil ve asker olan birçok isim bulunmaktadır. Bunlara; Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Ali Fuad Paşa (Erden), İsmet Paşa (İnönü), Kazım Karabekir Paşa, Fahrettin Altay Paşa, Kazım Özalp Paşa örnek olarak verilebilir.

Cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet sonrası, farklı mesleklerde bulunan Türk aydınlarından birçok isim, yine farklı sebeplerden dolayı hatıratlarını kaleme almışlardır. Bu meslek grupları birçok alanda kendini göstermektedir. Edebiyatçılar, Tıpçılar, Gazeteciler, Saray çevresinden olanlar, ulema sınıfından olanlar, öğretmenler, ilim insanları, idareciler, askerler, polisler gibi birçok meslek grubunda yer alan isimler buna örnek gösterilebilir.⁹

Hatıratların tarihi değeri ile ilgili önemli bilgiler aktaran ve bu türün tarih içerisinde çok önemli bir yere sahip olduğunu belirten Kamuran Gürün ise hatıratların yazımı ile ilgili olaya farklı bir eleştiri getirir. Gürün, yazılan tüm hatıratlara rağmen Türkiye'de

⁸ a.g.e., 149-162.

⁹ Birinci, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", 611-620.

hatırat yazmanın hala alışılmış bir tutum olmadığını söyler. Devlet ricalinden birçok kişinin, yaşadıkları ve yönettikleri dönemle ilgili bizlere aktarabilecekleri pek çok bilgi ve belge bulunmasına rağmen bu bilgi ve belgeleri, artık kimsenin öğrenebilmesine fırsat bırakmadan, beraberlerinde alıp götürdüğünden şikâyet eder. Bununla beraber devlet adamlarına hatıratlarını yazmaları ile ilgili hatırlatmada bulunulduğunda kendilerini veya başkalarını sıkıntıya sokmama adına bunu istemediklerini söylediklerini, ancak milletlerin, o gün değilse bile, ileriki tarihlerde, yaşanan sıkıntıları bilme haklarının olduğunu ifade eder. Hatıratlarını yazmak istemeyen devlet adamlarına rağmen ilgilisi olan kimselerin, bir gün bu konuları muhakkak araştıracağını ve kendi ülkesinde yaşanmış olayları, başka ülkelerin vesikalarından öğrenebileceğini ve bu durumun daha acı olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı, hatıratını yazabilecek durumda olup da farklı bahanelerin arkasına sığınarak, hatıralarını saklayan kimselerin kendi milletlerine karşı bir suç işlemiş olduğu ve bunun da bir haksızlık olduğunu belirtmektedir.¹⁰ Nitekim Kâzım Karabekir de bu durumu Talât ve Enver Paşa üzerinden eleştirmiş ve hatıralarını kaleme almaya, onlara yapmış olduğu bu serzeniş ile başlamıştır.¹¹ (Enver ve Talat Paşanın anıları daha sonra yayımlanmıştır.) Çünkü milletlerin sonradan da olsa kendi mukadderatlarını belirleyen bu hatıraları bilmeye hakları vardır.

Gürün, konu ile ilgili bir eleştiriyi de devlete yöneltmektedir. “Türkiye’de, devlet arşivlerinin de, teknik açıdan, tarihi tetkikleri kolaylaştırıcı bir düzeye erişemediği maatteessüf bir vakıa olduğu için, ortada güvenilir hatırat da bulunmayınca Türk tarihçilerinin araştırmalarında karşılaştıkları en büyük zorluk kaynak eksikliği olmaktadır”.¹²

Tüm bu bilgiler doğrultusunda özellikle Sultan II. Abdülhamit döneminde yaşanan siyasal, sosyal ve ekonomik gelişmelere ışık tutması bakımından bu dönemi ihtiva eden hatıratların vereceği malzemeler, o dönemi daha iyi anlama açısından zengin ve önemli kaynaklardır. Bu dönemde toplumun önde gelen kesimleri, devlet adamları ve

¹⁰ Kamuran Gürün, “Tarih ve Hatırat”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. LX, S. 227 (Nisan 1996): 230.

¹¹ Yasin Doğan, “*Hatıratlar (Anılar) ile Sosyal Bilgiler Öğretimi*”, (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016), 211-235.

¹² Gürün, “Tarih ve Hatırat”, 230.

aydınları, hatıratlarını yazarak aslında tarihi bilgileri geleceğe aktarmışlardır. Bundan dolayı sonraki nesillere de Osmanlı devletinin son zamanlarını ve Cumhuriyet dönemi ile ilgili önemli bilgiler aktardığı için hatıratlar, tarihi çalışmalarda çok önemli bir mevkie sahiptirler.¹³

2.3. Hatıratların Tarihi Araştırmalardaki Rolü

Hatıratlar, tarihimizle ilgili çok önemli bilgiler ve ipuçları içeren tarih, siyaset, edebiyat ve toplum bilimi üzerine çalışma yapan ilgililerinin geri plana atamayacağı bir kaynak türüdür. Ali Birinci, hatıratların tarihi araştırmalardaki öneminden bahsederken onları arşiv, süreli yayınlar ve kitaplardan sonra dördüncü kaynak olarak kabul etmektedir. Bir tarih araştırmasında bu dört grubun hepsinden asgari miktarda yararlanılması gerektiği ve hatırat türünden eserlerin bu ilk üç grup kaynağın da vazgeçilmez tamamlayıcısı olduğunu söylemektedir.¹⁴

Ancak hatırat türünden metinler, tarih araştırmalarında gereği gibi kullanılamamış ve değerlendirilememiştir. Hâlbuki bu tür eserler, tarihi olayları aydınlatmasında ve yakın tarihle ilgili birçok kapalılığı giderme adına, araştırmacılara adeta bir fener rolü görecektir. Bu türden eserler özellikle resmi tarih ile ilgili kaynakların vermediği veya veremeyeceği bilgileri içermesi açısından da önem arz etmektedir. Resmi kaynakların, kendine has ciddiyeti ile elinin altında bulundurmuş olduğu bilgilere karşılık olarak hatıratlar, mümkün merteye yaşanılan dönemin olaylarını daha yalın ve samimi bir şekilde okuyucusuna sunmaktadır. Klasik Osmanlı Tarihi içinde toplumsal hayatta “Şer’iye Sicilleri” ne kadar önemli ise yakın tarihin karanlık noktalarını ve arka sokaklarını görebilme adına hatırat türünden eserlerin araştırma kaynağı olarak kullanılması da en az o kadar önem arz etmektedir.¹⁵

Hatırat türü eserler içerisinde siyasi tarih, askeri tarih, iktisadi tarih, içtimai tarih, tıp tarihi ve zihniyet tarihi de dâhil olmak üzere birçok alanda bilgi sahibi olmak mümkündür. İlhami Masar’ın “Bir Ömür Boyunca” isimli eseri, buna dair önemli

¹³ Güngör Göçer, “Hatıratın Tarihsel Değeri ve Nedret Gürcan’ın Hatıratında Dinar’a Dair Ayrıntılar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20, S. 1, (2018): 307.

¹⁴ Birinci, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, 618.

¹⁵ Ali Birinci, “Bir tarih kaynağı olarak hatırat türünden eserlere dair meseleler”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, C. IV, I. Kısım, 11-15 Eylül 2006, (Ankara: 2006): 876

malumatlar içeren bir eserdir ve bu eserin henüz gereği gibi hakkının verildiği söylenemez. Osmanlının son döneminde Tıp alanında yaşanan gelişmeleri Cemil Topuzlu “80 Yıllık Hatıratım” adlı eserinde bizlere anlatmaktadır. Bu eser tıp alanında yakın tarihte ne gibi dönüşümlerin gerçekleştiğini bize göstermesi bakımından önemlidir. Edebiyat dünyasından Halit Ziya Uşaklıgil’in “Saray ve Ötesi” adlı eseri bize dönemin olaylarını bir edebiyatçının gözünden göstermesi bakımından önemli bir hatıratır. Yine toplumsal ve zihni değişmelerin tespitinde hatıratların çok önemli malumatlar verdiğini Malik Aksel’in “İstanbul’un Ortası” adlı eserinde görmek mümkündür. Şehir tarihçiliği bakımından da bu türe yeteri kadar eğilim gösterilmediği aşikârdır bu konu ile ilgili de birçok eser yazılmıştır. Buna da verilebilecek birçok örnek mevcuttur; Zeki Mesud Alsan’ın “Mustafa’nın Romanı–Memleket çocuğu”, M. Şerif Korkut’un “Hayattan Çizgiler- Tanıdıklarım”, Halis Duman’ın “Hatıralarım” isimli eserleri bu alan için bilinmeyen ciddi bir kaynak niteliği taşımaktadırlar.¹⁶

Yukarıda bahsi geçen eserlerde de görüleceği üzere, hatırat türünden eserler sadece tarihi alanda çalışma yapan kimselerin başvuracağı eserler değildirler. Bu eserler, toplumu ilgilendiren tüm alanlarla ilgili tarihi, edebi ve sosyoloji konularında araştırmacılara öncülük etmektedirler. Hatırat türünden eserlerin araştırma kaynağı olarak kullanılmasında, bu kaynakların, alanında neredeyse rakipsiz olduğu çok rahat bir şekilde ifade edilebilir.

2.4. Hatıratların Tarihi Belgelerde Kaynak Olarak Kullanılması

Hatırat türündeki eserlere dair yapılacak olan tüm araştırmalar; belgeler, arşiv malzemeleri, gazeteler, dergi ve araştırma eserleri kadar önem arz etmektedir. Bu eserlerin her biri çok büyük bir kaynak hüviyeti taşımaktadırlar. Tarih araştırmacılarının, tarihi bir konuyu araştırmak istediklerinde, kaynak olarak bu eserlere başvurmaları kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Tarihin herhangi bir dönemi içerisinde yaşanan hadiselerle yönelik yapılan bir araştırmada, söz konusu zamanın, insanların, toplumun hassasiyetlerinin, değerlerinin, kısacası olay ve olguların daha iyi anlaşılabilmesi ve tahlil edilebilmesi için sağlam sonuçlara ulaşılması gerekmektedir. Bu sonuçlara gitmenin kestirme yolu hatıratlardan geçmektedir. Toplumsal yapıyı, düşünceyi, değer ve tutumları

¹⁶ a.g.e., 876.

anlayabilmek için hatırat türünden eserleri incelemek, onları araştırıp gün ışığına çıkarmak çok büyük bir önem arz etmektedir.

Tarih araştırmalarında, hatırat türündeki eserlerin incelenmesi ve bunların araştırılması resmi belgelerdeki kuruluk ve tekdüzeliği nispeten ortadan kaldırmaktadır.¹⁷ Bu durum, konu ile ilgili araştırma yapmak isteyen kimselere ise daha zevkli okumalar ve tükenmek bilmeyen bir merak kazandırmaktadır.

Hatırat sahiplerinin, hatıralarını kaleme almalarındaki nedeni düşünüp sorguladığımızda karşımıza amaçlarına göre bir takım cevaplar çıkmaktadır. Mesela bazı yazarlar hatıralarını eserlerinde kendisine yardımcı bir kaynak olması için yazmışlardır. Buna Darwin'in "Journal of Naturalist" i örnek olarak gösterilebilir. Bazıları, hatıratlarını daha sonrasında yayınlamak için yazmışlardır. Bazıları ise üçüncü kişilerin okumasını hiç önemsemeden sadece kendileri için yazmışlardır.¹⁸ Hatıratları okuduğumuzda aslında o hatıratın hangi sebeple yazıldığını anlamak çok zor olmayacaktır.

2.5. Hatıratların Gazetelerdeki Yeri

Hatıra türüne ait metinler gazetelerde özellikle II. Meşrutiyetten sonra yayınlanmaya başlamış ve büyük bir ilgi toplamıştır. I. ve II. Meşrutiyet dönemleri için gazetelerde göz ardı edilemeyecek derecede bilgiler içeren hatıratların ne yazık ki henüz bir dökümü yapılmamıştır.¹⁹ Bu zamana kadar yapılan tarih araştırmalarında, usulüne uyulmadan birçok hatırat dizisinin gazetelerde yazıldığını ve bunlardan bazılarının isimlerinin dahi bilinmediği uzmanlar tarafından ifade edilmektedir. Bu eserlerden bazıları yapılan araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Birinci, konu ile ilgili şu açıklamalarda bulunmaktadır:

Usulünce kullanılmayan hatırat tefrikalarına bir örnek olarak M. Razi Yalkın'ın M. Sıfır imzasıyla ve 'Konya İsyanının İçyüzü' başlığıyla Yeni Sabah gazetesinde (18.1.1940-22.3.1940) neşredilen hatıraları gösterilebilir. Bir metnin müellifini yeteri kadar tanımadan kullanmak

¹⁷ Doğan, "Hatıratlar (Anılar) ile Sosyal Bilgiler Öğretimi", 211-235.

¹⁸ Şevket Kamil Akar, vd., "Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 1, (2004): 385.

¹⁹ Birinci, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", 616.

telif zaafıdır. M. Sıfır 'ın gerçek bir kişi değil, bir müstear olduğunun ve sahibinin tespiti tarihinin ilk meselesi olmalıdır".²⁰

Gazetelerde yayımlanan ancak henüz bilinmeyen nice hatıratlar söz konusudur. Meclisi Mebusan vekillerinden Ankaralı Mahir Said'in (Pekmen) "31 Mart Vak'ası" hakkında Yeni Politika gazetesinde kaleme almış olduğu hatıratlarının varlığı çok bilinmeyen hatıratlar arasındadır. Yine buna benzer şekilde gazetelerde yayımlanmış olan fakat henüz araştırmalara malzeme olmayan benzer hatıratlar mevcuttur. Rauf Ahmet Hotinli 'nin "Büyük harbe nasıl girdik", Mahmut Soydan'ın "Ankaralının Defteri", M. Şeref Aykut, "Milli Mücadele Hatıraları" bu tür eserlere örnek olarak verilebilir.²¹

Gazetelerde bu şekilde henüz araştırma konusu olmamış sayısız hatırat vardır. Bu eserler tozlu raflarda yerlerini almış ve kendilerinin gün ışığına çıkarılmalarını beklemektedirler. Bu eserlerin gün ışığına çıkarılması ve üzerinde ilmi çalışmaların yapılması, yakın tarihimizle ilgili birçok yeni bilginin aydınlatılması ve yaşanan hadiselerin karanlık noktalarını daha net görmemize yardımcı olacaktır. Hatıratlara bu gözle bakılması bu alana dair yapacağımız araştırmaların aslında toplumumuza ve tarihimize karşı yerine getirmemiz gereken önemli bir sorumluluk olduğunu bizlere bir kez daha hatırlatacaktır.

2.6. Hatıratların Genel Özellikleri ve Yazılma Gerekçeleri

Hatıratların genel özelliklerine değinmek onları daha iyi anlamamız açısından önemlidir. Hatıratlar incelendiğinde bu tür eserlerin genellikle yazarların yaşamış oldukları olayları kaleme aldıkları görülür. Ancak yazarlar tarafından anlatılan veya aktarılan bu olayların, bilgilerin tarihsel gerçekler ile uyuşması gerekmektedir. Hatıratlarda anlatılan olayların ve mekânların hayal ürünü olmaması ve bunların gerçekleri yansıtması gerekmektedir.²² Hatıratlarda yazarlar, bir vakanüvis gibi tarih yazıcılığından ziyade daha çok kendilerine ait fikirlerini, eleştirilerini, gözlem ve

²⁰ a.g.e., 617.

²¹ a.g.e., 617-618.

²² Banu Altınova, "1908-1918 arası Türk Edebiyatında Hatıra Türünün Edebi Özelliklerinin İncelenmesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001), 13-14.

kaygılarını kaleme almışlardır. Yazarın, her ne sebeple yazılmış olursa olsun hatıratta dürüstlüğü, samimiyeti ve sorumluluk duygusunu her zaman ön planda tutması önem arz etmektedir. Bu durumda yazarların arasında yorum farklılıklarının olması muhtemeldir. Bu durum, hatıratların özgün olmasından kaynaklanmaktadır.

Hatırat yazımında öncelikli işlerden bir tanesi konunun tespit edilmesidir. Sonrasında ise ya günü gününe tutulan notlar ya da zihinlerde saklanan olaylar belli bir plan çerçevesinde düzenlenmelidir. Hatıratları yazarken mümkün mertebe süslü ve sanatlı anlatımdan kaçınılmalı, olabildiğince açık, sade, akıcı ve güzel bir üslup kullanmaya özen gösterilmelidir. Hatırat sahiplerinin duygu ve düşüncelerini gizlememesi gerekmektedir. Samimi bir şekilde gerçekleri anlatmalı ve kamuoyunu yazdıkları ile yanlış yönlendirmemelidir.²³

Hatıratların yazılış amacını bilmek, onların neden yazıldığını anlamaya çalışmak en az hatıratların genel özellikleri kadar önemlidir. Hatıratların yazılış amaçları içerisinde, hatırat sahibinin öldükten sonra yok olma ve unutulma korkusu gelmektedir. Bu korku, onları hatıratlarını yazmaya sevk etmiştir. Bununla beraber bazı yazarlar, yaşadığı veya şahit oldukları olaylarda içlerine sinmeyen bazı durumları gizlemekten ve kendilerinde saklı olan gerçekliğin kaybolmasından çekindikleri için hatıratlarını yazmışlardır. Yazarların sürekli bir yazma alışkanlığı içerisinde olmaları veya beraber yaşamış oldukları bazı kimselere karşı beslemiş oldukları hayranlık ve ya kin duygusu da hatıratların yazılma amaçları arasında gösterilebilir. Bunların yanında bazı yazarların, tarihin ve toplumun karşısında hesaplaşmak istemesi, pişmanlıklarını anlatarak kendilerini rahatlatma duygusu, gelecek kuşaklara karşı uyarılarda bulunmak istemeleri veya onlara yaşadıklarından bir ders verme isteği de bu amaçlar arasında sayılabilir. Siyasi karşıtlarını kötülemek için veya verdikleri kararlardan dolayı kendini savunmak için yazılan hatıratlar da mevcuttur.²⁴ Buna Talat Paşa'nın hatıratı örnek olarak verilebilir. Nitekim Talat Paşa, Ermenilerin göçü sebebiyle Avrupa'da bazı büyük devletlerin kendisini suçlaması üzerine, yaşanan olayda haklı olduğunu göstermek adına hatıratını yazma ihtiyacı hissetmiştir.

²³ Doğan, “*Hatıratlar (Anılar) ile Sosyal Bilgiler Öğretimi*”, 211-235.

²⁴ İbrahim Olgun, “Anı türü ve Türk Edebiyatında Anı”, *Türk Dili Anı Özel Sayısı, Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. XXV, S. 246 (Mart 1972): 405.

2.7. Hatıratlara Dair Bazı Meseleler

Hatırat türüyle ilgili meselelere dair tartışmalar, Türk tarihçileri arasında halen tüm canlılığını korumaktadır. Bu tartışmalar özellikle II. Meşrutiyet sonrasında daha fazla belirginleşmeye başlamıştır. Bu tür üzerinden yapılan tartışmalar, yazılmaları ile başlar, basım ve kaynak olma özellikleri ile devam eder. Hatıratlara dair meseleler birkaç maddede özetlenebilir:

- 1) Hatırat türü olarak kabul edilip kitap halinde basılmış olan eserlerin tespitinin yapılması gerekmektedir. Bu çok önemli bir çalışmadır. Çünkü bazı romanlar hatırat ile bazı hatıratlar ise romanlar ile karıştırılmaktadır. Roman zannedilen, ama gerçekte hatırat olan iki eserin künyesi buna örnek verilebilir. Bunlardan birincisi Hasan Sükûti (Tükel)'in kaleme almış olduğu “Siyah Örtü” adlı eseridir. Bu eserinde Balkan Harbi'nin hatıraları anlatılır. İkincisi ise Cemal Albayrak adlı yazarın Konya isyanı hatıralarını anlatan “Atamızı Asacaklardı” isimli eseridir.²⁵
- 2) Gazete ve mecmualarda kalan hatıratlara dair bir literatür çalışması yapılmalıdır. Bunlarda yer alan bilgiler çok kıymetlidir ve bu alandaki çalışmaların hali hazırda hakkının verildiğini söylemek mümkün değildir.²⁶
- 3) Hatırat yazarlarının biyografilerinin yazılması ile ilgili çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu yönde yapılacak bir çalışma hatıratların güvenilirliğini artırması bakımından önemlidir.
- 4) Hatıratlarda geçen olaylar diğer hatıratlarla karşılaştırılmalıdır. Tek hatırat üzerinden araştırma usulünün artık terk edilmesi gerekmektedir. Çünkü tarihi gerçekliğin hangi hatıratla olduğu ve bunun ne zaman ortaya çıkacağı bilinmeyebilir.
- 5) Döneminin muhalif çizgisinde olan, hatıra metinlerinin de tespit edilmesi ve diğer hatıratlarla karşılaştırılarak analiz ve sentez yapılması gerekmektedir.
- 6) Güvenilir hatırat baskılarının yapılması gerekmektedir. Bunların izahlı isim dizinleri de şarttır. Bu eserler, sadece bazı şahıs ve basımevlerinin inisiyatifine

²⁵ Ali Birinci, *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2012), 79.

²⁶ a.g.e., 80.

bırakılmayacak kadar önem arz etmektedir. Buna dikkat edilmezse, bu şekilde basılan eserlerin, tarih adına kârdan çok zarar vereceği aşikârdır.

- 7) İlimi bazı kurum ve kuruluşların, usulüne uymak kaydıyla, hatıratları basma ve yayınlama işini üstlenmeleri gerekmektedir. Bu, hatıratların tarih içerisinde kaynak olarak kullanılmalarına olan güvenin tesis edilmesiyle beraber, yakın tarihimizle ilgili olan gerçekçi bilgileri de gün yüzüne çıkaracaktır.
- 8) Daha önce sadeleştirilerek basılan metinlerin, asli metinlerinin de basılması ve yayınlanması gerekmektedir ki ortadaki şüpheler kalkmış olsun.²⁷
- 9) Önemli bazı kimseler, özel sebeplerden dolayı hatıratlarını ölümünden sonra basılmasını istemektedirler. Ancak bu eserler hatırat sahibinin ölümünden sonra genellikle ortadan kaybolmaktadır. Bunlarla ilgili çalışmaların yapılması da vakit kaybetmeksizin yapılmalıdır.²⁸
- 10) Yazılan hatıratların birçoğu Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. Bunların günümüz alfabesiyle yazılmasında fayda vardır. Ancak bu eserleri, günümüz alfabesine çevirirken, ifade ve üslup birliğine dikkat etmekte fayda vardır. Bugüne kadar çevrilmiş olan eserlerde buna yeteri kadar dikkat edilmediği su götürmez bir gerçektir. Şayet buna dikkat edilmezse hatıratların güvenilirliği zedelenebilir.²⁹

Sonuç itibarıyla yukarıda sayılan tüm maddeler aslında hatıratlarımızın kıymetini bu zamana kadar bilemediğimiz bir göstergesidir. Hatıratların hakkını vermemiz, onlara daha iyi bir üslup ile yaklaşmamız ve değerlendirmemiz gerekmektedir. Çünkü hatıratlar, kaynaklarımız içinde yer alan en kıymetli tarihi miraslarımızdandır. Hatıratları yazmak, incelemek, araştırmak, kişiye sadece geçmişe dair yaşanan olayların iç yüzünü veya yeni araştırma konularını göstermez. Hatıratlar aynı zamanda, geleceği inşa etmeye yönelik toplumlara açılan pencerelerdir. Daha doğru ve zengin bir tarih yazımı için de vazgeçilmez bir kaynak türüdür.

²⁷ a.g.e., 79-81.

²⁸ Gürün, “Tarih ve Hatırat”, 230.

²⁹ Babacan, H., “Hatıratın Tarih Araştırmalarında Kullanılması: Yöntemler Analizler ve Teklifler”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu Özet Kitapçığı 25-27 Nisan 2018*, (Aydın: Aydın Menderes Üniversitesi, 2018): 165.

2.8.Sultan II. Abdülhamit'in Hatıra Defteri Meselesi

Hatırat meselesinde en çok tartışılan konulardan biri II. Abdülhamit'in hatıra defteri meselesidir. Meselenin bu kadar popüler olmasının en büyük sebeplerinden biri, bu eserin gerçekte II. Abdülhamit'e ait olup olmadığı ile ilgili duyulan kuşkudur. Bu durum "II. Abdülhamit'in hatıra defteri meselesi" tartışmalarını sürekli canlı tutmaktadır. Bu konuda tarihçiler ikiye ayrılmış durumdadırlar; bazı tarihçiler II. Abdülhamit'in hatıra defterinin olduğunu iddia ederlerken bazı tarihçiler ise onun hatıra defterinin olmadığını söyleyerek bu bilgiyi yalanlamaktadırlar.³⁰

Sultan II. Abdülhamit'e atfedilen hatıra defterinin serencamı şöyle başlamaktadır. Hatırat ilk defa 6 Ocak 1919 tarihinde "Hatırat-ı Abdülhamit Han-ı Sani" başlığıyla haftalık olarak çıkan Utarit dergisinde tefrika halinde çıkmaya başlamıştır. İsmi zikredilen dergi, henüz defterin tamamı yayınlanmadan yazım ömrüne son vermiştir. Bu yayınlardan üç sene sonra Utarit'te çıkan bu tefrikalar "Hatırat-ı Abdülhamit Han-ı Sani" başlığıyla "Cihan Kitaphanesi" tarafından kitap olarak basılmıştır. Tabi bu hadise harf inkılabından önce meydana gelmiştir. Harf inkılabından sonra ise Latin harf ile ilk kez "İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri" başlığıyla baskıya hazırlayan Prof. Dr. İsmet Bozdağ olmuştur. Bundan sonra kitap birçok yazar tarafından neşredilmiştir. Bu yazarlar arasında tarihçi ve gazeteci Sabahattin Selek ve Osman Yüksel Serdengeçti gibi tanınmış simalar da bulunmaktadır.³¹ "II. Abdülhamit'in Hatıra Defteri" bundan sonraki süreçte birçok yayınevi tarafından basılmış ve kitap toplum ile tanışma fırsatı bulmuştur.

Kitap ile ilgili Bozdağ, ısrarla bu eserin II. Abdülhamit'e ait olduğunu ifade etmekte ve bununla ilgili başından geçen olaylar silsilesini anlatmaktadır. Kitap ile ilgili olaylar silsilesi şöyle başlamaktadır: 1944 tarihinde Bursa'da Bozdağ Kitabevinde orta yaşta bir kadın Bozdağ'ın bulunduğu dükkâna gelir ve elinde kilo ile satmak istediği kitapların olduğunu söyler. Söylenen kitaplar gelir ve Bozdağ bu kitapların nereden geldiğini kadına sorar, kadın da kitapların Osman Senai Bey'den kendilerine kaldığını

³⁰ Ali Birinci, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", *Divan-İlmî Araştırmalar*, S. 19 (2005/2): 177-194.

³¹ a.g.e., 177-194.

ifade eder ve yapılan pazarlık neticesinde kitaplar satın alınır. Bozdağ, bu kitaplar içerisinde eski yazı ile yazılan bir defterle karşılaşır. Bu defterde Sait Paşa, Kamil Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa gibi ünlü isimler ile yapılan konuşmaları anlatan metinleri görür. Olayın devamını Bozdağ şöyle anlatmaktadır:

Hemen defterin ilk sahifesine döndüm. Okunamayacak kadar silik bir takım yazılar vardı. Kurşun kalemle yazılmış bu satırları okuyabilmek için aydınlığa çıktım. Şunlar yazılıydı: “İşbu defter, Cennetmekân Sultan Abdülhamid Han-ı sâni hazretlerinin Beylerbeyi Sarayı'nda mahluğ bulunduğu 1333 senesinde dest-i mübareki ile tahrir etmiş olduğu hatıratı olup, vefatından beş sene sonra tab ve neşrolunmak üzere Leipzig'e gönderilmesini vasiyet etmişken, hemen vefatını müteakip ahvâli hâzıra göz önünde bulundurularak mahalli maksuduna isal edilen nüsha-i asliyesinden ehhem bazı mebahisin istinsahı suretiyle vücuda getirilmiştir.”³²

Bundan sonra Bozdağ, defterin gerçekten Sultan II. Abdülhamit'e ait olup olmadığı araştırması içerisine girer. Onun da defter ile ilgili bir takım endişe ve çekinceleri vardır. Nitekim Bozdağ, kitabında “Bu deftere ne kadar güvenilebilir? Abdülhamid gibi, gözaltında yaşamış bir padişahın hatıraları nasıl gizli kalabilir? Bu hatıraları yurt dışına kim göndermiş? Abdülhamid'in ölümünden beş yıl sonra yayınlanması kime vasiyet edilmişti?” gibi o günün şartlarında gayet makul soruları kendisine sorduğunu ve bunu tarih bilgisine güvendiği yakın dostları ile konuştuğunu, durumu müzakere ettiğini ifade etmektedir. Yapmış olduğu araştırmalar neticesinde Bozdağ, bir şekilde defterin orijinal metninin olsa olsa bu defterin Leipzig'deki Kolze kitabevine gönderilmiş olma ihtimali bilgisine ulaşır. İlk yapmış olduğu arama neticesinde yıllar önce kapanan kitapevinden dolayı bu defterin izinin kaybolduğunu düşünür ve aramaktan vazgeçer. Yıllar sonra bir vesileyle tekrar bu defterle ilgili bir araştırma içerisine girer ve o yayınevini sahiplerinden birini bulur. Aralarında geçen bir takım görüşmeler ve konuşmalar neticesinde sonunda bu defteri kendilerinden aldığını belirtir.”³³ Bozdağ, kitabında yapmış olduğu tüm aramalar, araştırmalar ve

³² İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 6 bs. (İstanbul: Pınar Yayınları, 1985), 165.

³³ a.g.e., 165-179.

müzakereler sonucunda defterin II. Abdülhamit'e ait olduğunu ısrarla ifade etmektedir.

Bazı tarihçiler, Bozdağ'ın anlatmış olduğu olayların çelişkili olduğunu, söylemlerinin birbiriyle uyuşmadığını ve kitabı temin ettiği şahsın künyesini saklamasından dolayı kitaba yönelik şüphelerini dile getirmişler ve bu kitabın aslında II. Abdülhamit'e ait olmadığı sonucuna varmışlardır. Bu kitapla ilgili şüphelerini ifade eden tarihçilerin sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Bu eserin uydurma olduğunu ifade eden ilk tarihçi Yavuz Selim Karakışla'dır. Ancak Karakışla delil olarak somut bir bilgi sunamamış olayla ilgili sadece yazarların şahsiyeti üzerinden kanaatini ifade etmekle yetinmiştir. Konu ile ilgili herhangi bir delil göstermeden kanaatini dile getiren tarihçilerden biri de Engin Deniz Akarlı'dır.³⁴

II. Abdülhamit'in hatıratı ile ilgili ciddi araştırma yapanlardan biri de Ali Birinci'dir. Birinci, konu ile ilgili yapmış olduğu araştırmalar neticesinde hatıratın gerçekte II. Abdülhamit'e ait olmadığı sonucuna ulaşmış ve bunu madde madde nedenleri ile birlikte sıralamıştır. Birinci, öncelikle hatıratın Sultan II. Abdülhamit'e ait olmadığını iddia etmekte ve bu hatıratı aslında Süleyman Nazif'in yazdığını söylemektedir. Süleyman Nazif'in diğer yazdığı yazılar ile de karşılaştırma yoluna giderek bağlantı kurmaya çalışmakta ve bu hatıratı İttihatçılara kızmasından ötürü yazdığını ifade etmektedir. Aynı şekilde Bozdağ'ın kitabında anlattığı Kolze ve Leipzig olayına da inanmamakta, olayın bir efsaneden ibaret olduğunu ve tarihe de bu şekilde kaydedilmesi gerektiğini savunmaktadır.³⁵

Bununla beraber bu defterin II. Abdülhamit'e ait olduğunu ifade eden tarihçilerin sayısı da azımsanacak kadar değildir. Bunlardan birisi de Türkiye'nin önemli tarihçilerinden biri olan Kemal Karpat' tır. Karpat da II. Abdülhamit'in hatıra defteri meselesiyle ilgili tartışma halkasına dâhil olmuştur. Karpat, Bozdağ'ın anlatmış olduğu olaylara tamamen inanmakta ve hatıratın sıhhatinden yana şüphe duymamaktadır.³⁶ Türk tarihçiliği içerisinde Kemal Karpat gibi önemli bir ismin II.

³⁴ Birinci, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi", 177-194.

³⁵ a.g.e., 177-194.

³⁶ Kemal H. Karpat, *İslam'ın Siyasallaşması*, 5. bs. çev. Şiar Yalçın (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 288-289.

Abdülhamit'in hatıra defterinin olduğuna inanması tarihçilerin yorumlarını bir kez daha gözden geçirmelerine neden olmuştur.

II. Abdülhamit'in Hatıra defteri meselesi ile ilgili, kızı Ayşe Osmanoğlu'nun "Babam Sultan Abdülhamit" adlı eserinde gözden kaçırılmaması gereken bazı bilgiler sunmaktadır. Olay şöyledir: II. Abdülhamit'in Selanik'e sürgün edilmesinden sonra bir Ramazan ayı içerisinde kendisiyle beraber Selanik'e sürgüne gelen Kâtip Muhsin Bey, Alâtin köşkü muhafızları tarafından hapsedilmiştir. II. Abdülhamit, saray ahalisine Muhsin Bey'i çağrılmalarını söylemiş ancak sarayda bulunanlar zabitlerden çokça korkup çekindikleri için II. Abdülhamit'e Muhsin Bey'in hasta olduğunu söylemişlerdir. Aradan geçen on bir gün sonra II. Abdülhamit tekrar Muhsin Bey'i sormuş ve saraydakiler olayı daha fazla gizleyemeyerek zabitlerin onu bodruma hapsettiğini söylemişlerdir. Bundan dolayı çok üzülen II. Abdülhamit, derhal Alâtin sarayından sorumlu olan baş muhafız Rasim Bey'i çağırır ve Muhsin Bey'in neden tutuklandığını sorar. Rasim Bey ise Abdülhamit'e, bazı hatıralarını kendisine kaydettirdiğini bunun yasak olduğunu ve bundan dolayı hapsedildiğini söyler. Bunun üzerine II. Abdülhamit, içinde bulunulan mübarek Ramazan ayı hürmetine kâtibin tutuklanmamasını, kendisine bir daha bir şey yazdırmayacağını ve bu durumun yasak olma ihtimalini düşünemediğini ifade ederek tutuklanan kâtibin serbest bırakılmasını rica eder. Bu rica üzerine Ali Muhsin Bey salıverilmişse de bir daha II. Abdülhamit ile görüştürülmemiştir.³⁷ Osmanoğlu, mezkûr konu ile ilgili kitabının ilerleyen bölümlerinde ise babasının ölümünden hemen sonra Beylerbeyi Sarayı'na birçok tanıdığın geldiğini ancak muhafız Rasim Bey tarafından II. Abdülhamit'in hususi odasının kapılarının mühürlenmek suretiyle derhal kapatıldığını ifade etmektedir. Bu esnada Beylerbeyi Sarayı'na gelen Enver Paşa ve beraberindeki heyete, II. Abdülhamit'in mühürlenmiş odası açılmıştır. Bu heyet, II. Abdülhamit'in başucunda bulunan bir dolaptan bir çanta bulmuş ve bu çanta içerisinde bir tomar kâğıt, II. Abdülhamit'in hatıra defteri ve bazı mücevherler çıkarmışlardır. Enver Paşa, bu kâğıtları ve hatıra defterini alıp paltosunun cebine koymuştur. Bununla beraber II. Abdülhamit'in mühürlerini de almışlardır.³⁸

³⁷ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid*, 15. bs. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 184-185

³⁸ a.g.e., 238.

Osmanoğlu'nun vermiş olduğu bu bilgiler II. Abdülhamit'in hatıra defterinin yazılıp yazılmadığı meselesine ciddi katkılar sunmaktadır. Bu olay, II. Abdülhamit'in hatıralarını yazdığına dair en büyük delil olma özelliğini taşımaktadır. Hatıratı Enver Paşa'nın alması ve onun Abdülhamit'e düşman olması ise bu hatıratın yok olması veya ortadan kaybolması anlamına gelmez. Nitekim Enver Paşa her ne kadar Abdülhamit'e sultanlığı döneminde düşman olsa da tahttan indirildikten sonra ona karşı bakış açısının değiştiği tarihçiler tarafından ifade edilmektedir. Yine Enver Paşa'nın Beylerbeyi Sarayı'nda Abdülhamit'i üç defa ziyaret ettiği ve bazı meseleler ile ilgili kendisiyle istişare ettiği de bilinmektedir. Ölümünden hemen sonra Beylerbeyi Sarayı'na ilk gelenler arasında olması da ona verdiği değeri gösterme bakımından önemlidir.

2.9. Hatırat Olmayan Türler Meselesi

Hatırat türünden eserler değerlendirildiğinde, karşılaşılan en büyük problemlerden biri bu türe ait sınırların net olarak çizilememesidir. Bu problem, hatıratların ifade ve üslup bakımından bir takım farklılıklar göstermesinden kaynaklanmaktadır. Örnek olarak; askeri şahısların yazmış olduğu hatıratlar daha çok belgelere, stratejilere ve objektif bir bakış açısına dayanırken, sanatkârlar ve edebiyatçılar tarafından kaleme alınan hatıratlar, daha fazla duygu, düşünce, hayal dünyası ve intiba içermektedir.³⁹ Hatıratlarda tarihi gerçeklik elbette onu kaleme alan yazarın duygu, düşünce ve hayal dünyasından bağımsız kalmaz. Kaleme alınan olaylar, hatıratta ismi geçen şahıslar hatta bahsedilen mekânlar dahi, yazarın duygu, düşünce ve tasvir yeteneğine göre şekillenir. Hatırat yazarları, bazen yazdıkları olayların unuttuğu kısımlarını kendi hayal gücüne göre tamamlayabilirler. Bu durumdaki hatıratların, şahsiliği ve kurguya yatkınlığı, bu eserlere edebi bir hüviyet kazandırır.

Edebiyatta, anlam ve içerik bakımından hatıratla çok yakın olan ancak birbirinden farklı yönleri bulunan türlerin de ortak özelliklerini belirtmekte fayda var. Hatırat türüne çok benzeyen fakat aralarında bazı farklılıkların olduğu bu türler; Biyografi, Otobiyografi, Günlük, Gezi ve Mektup türleridir. Bu türlere, hatıratlar ile aralarındaki farkın ortaya konulması için kısaca değinilmesi uygun görülmüştür.

³⁹ *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

2.9.1. Biyografi

Biyografi, köken itibari ile Fransızca bir kelimedir ve sözlükte, “bir kimsenin hayat hikâyesi, yaşam öyküsü, özgeçmiş, hal tercümesi”⁴⁰ olarak geçmektedir. Osmanlı Türkçesinde biyografi, tercüme-i hal olarak kullanılırdı. Günümüzdeki karşılığı ise “yaşam öyküsü” dür. Biyografiler Türkiye’de yayımlanmış olan ansiklopedi ve sözlüklerde hemen hemen birbirine yakın anlamlarda kullanılmışlar ve tarihin önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmişlerdir.⁴¹

Osmanlı-Türk Biyografi yazımının ilk defa İslam-Arap tarihçiliğindeki “tabakat ve teracim-i ahval” geleneğinden etkilendiği ifade edilebilir. Bu anlamda sağlam bir temel ve eski bir gelenek üzerine inşa edilmiştir.⁴²

Biyografi yazarı, tarihi bir belge olacak şekilde bir eser kaleme aldığından dolayı; biyografisini, konusunun gerektirdiği belge ve bilgileri toplayarak yazar, hayal ve düşüncelerinden bir şey katmaz. Sadece gerekli yorum ve ayrıntılarla, başından sonuna kadar ilgiyle okunacak bir şekilde yazar. Biyografi, bir insanın hayatının özünü oluşturan, karakterinde ve yeteneğinde yoğunlaşan özel hayatının yazıya geçmiş halidir. Fikri anlamda da biyografi, özel birinin doğru olan hayat hikâyesidir. Biyografisi yazılan kişinin karakteri, kişiliği ve alışkanlıkları ile ilgili gerçekçi bir portre çizilir.⁴³ Bu değerlendirmeler ışığında biyografiyi tanınmış kimselerin hayatlarını ele alan bir tür olarak isimlendirebilir ve hatırat ile biyografi arasındaki sınırları ve geçişleri kolay bir şekilde belirleyebiliriz.

2.9.2. Otobiyografi

Otobiyografinin temel özellikleri hatıratlara çok benzemektedir. Kelime, köken itibari ile Fransızcadan dilimize geçmiştir ve bir kimsenin kendi hayat hikâyesini kaleme alması demektir. Bundan dolayı ortaya çıkacak olan eser de “Otobiyografi” olarak

⁴⁰ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. I (Kubbealtı Yayınları: İstanbul, 2011): 397.

⁴¹ Banu Altınova, “Kavram Kargaşası Çerçevesinde Edebi Bir Tür Olarak “Hatıra”, *Türkbilgi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 6 (Ocak 2003): 3-12.

⁴² Ali Akyıldız, İnsan Yazmak: “19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, <https://doi.org/10.18589/oa.591635> [02.08.2019].

⁴³ Altınova, “Kavram Kargaşası Çerçevesinde Edebi Bir Tür Olarak “Hatıra”, 3-12.

tanımlanmaktadır.⁴⁴ Bu türün en büyük özelliğini Nermin Yazıcı şöyle ifade etmektedir: “Gerçek bir kişinin kendi yaşamını geriye dönük olarak anlatma demek olan otobiyografi türünün en belirgin özelliği, pek çok edebi türden farklı olarak, gerçek insan olan yazarla, anlatının yazımını üstlenen anlatıcı ve başkahraman arasında özdeşlik içermesidir.”⁴⁵ Bu yönden otobiyografi, hatırat türüne çok benzemektedir, ancak otobiyografi, başka yazarlar tarafından toplumsal hayatta başarılı olmuş, sanatta, bilimde, siyasette, kültür insanlarının, hayatlarını veya yaptıklarını anlattıkları eser olarak da ifade edilmişlerdir.⁴⁶

Batı’da ise otobiyografiler daha çok önemli hadiselerin anlatıldığı bir form olarak ele alınırlar. Ve otobiyografiler genellikle güvenilir bir kaynak olarak değerlendirilmezler. Ancak yazarların kişiliklerini, davranışlarını ve gözlemlerini anlattıkları için yaşamış oldukları dönemi aydınlatırlar ve bundan dolayı önem arz ederler.

Otobiyografi türü hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür ancak sonuç olarak ifade edilebilir ki otobiyografi türünü hatıratan ayıran en büyük özellik, bu türün kendi dönemini yansıtmaya kaygısı içerisinde olmasıdır ve bu özellik onu hatıratan farklı kılmaktadır.⁴⁷

2.9.3. Günlük

Günlük sözlükte “Her gün olan olayların ve duyulanların günü gününe kaydedildiği defter, günce, hatıra, muhtıra” olarak geçmektedir.⁴⁸ Günlük, Farsça’da Ruzname, Arapça’da Yevmiyyat, İngilizce’de Diary, Fransızca’da Journal olarak isimlendirilmektedir.

Günlük kelimesi edebiyatımızda çokça konuşulup tartışılmıştır. Bu kelimeyi Türkçeye çevirmeden direkt olarak kullanan yazarlarımız da çıkmıştır. Direktör Ali Bey’in

⁴⁴ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, C.1, 14. bs. (Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları: İstanbul, 2008): 575.

⁴⁵ Nermin Yazıcı, “Türk Edebiyatında Otobiyografi”, <http://www.turkbilig.com/pdf/200611-267.pdf> [10.08.2019].

⁴⁶ Altınova, “Kavram Kargaşası Çerçevesinde Edebi Bir Tür Olarak “Hatıra”, 3-12.

⁴⁷ a.g.e., 5.

⁴⁸ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C. I (Kubbealtı Yayınları: İstanbul, 2011): 1135.

Hindistan'a yapmış olduğu yolculuğunu anlatmış olduğu "Seyahat Jurnalı" buna örnek olarak gösterilebilir. Cumhuriyet tarihinde ise Falih Rıfki Atay bununla ilgili iki farklı yazısında "gündem ve gündelik" kelimelerini kullanmıştır. Tüm bunlardan sonra "Günlük" sözcüğü bulunmuş ve bu sözcük toplum tarafından da kabul görmüştür.⁴⁹

Günlükler, yaşanan olayların gerçekleştiği gün kayıt altına alınmış, otobiyografik karakter görünümünde olan eserlerdir. Günlükler daha çok kişilerin mahrem hayatını, düşünce ve duygularını, tanışık olduğu insanlar hakkındaki kanaat ve izlenimlerini içerirler bundan dolayı daha çok özel yapıdadırlar.

Günlükler, hatırat türüne yakındırlar ancak hatırat olarak kabul edilmezler. Çünkü aralarında birçok farklılıklar mevcuttur. Günlükler, ileriye doğru giderken, hatıratlar geriye doğru inerler. Günlükler, günlük yaşanan olayları kayıt altına alırken, hatıratlar geriye dönük yaşanan olayları kayıt altına alırlar.⁵⁰ Bu farklar günlük ve hatırat arasındaki ayrımı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Konu ile ilgili bazı uzmanların ifadeleri bu düşünceyi destekleyecek niteliktedir. Birsel, günlük ile hatıratlar arasındaki farkın bir birinden ayrılması gerektiğini, günlüğün günü gününe saptanmış bir olay, düşünce ve duygudan oluştuğunu ifade ederken; hatıratların ise üzerinden uzun yılların geçmiş olduğunu bildirir.⁵¹ Yine konu ile ilgili Birinci, günlüğü günün bir tespiti ve bir fotoğrafı olduğunu; hatıratın ise bütün bir hayatın veya safhasının hafızada kalan kısımlarını, sonradan çekilmiş bir fotoğrafa benzetmektedir.⁵²

⁴⁹ Şevket Kamil Akar, vd., "Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 2, S. 1 (2004): 384.

⁵⁰ Bahattin Demirtaş, "Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Örneği", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C. 3, S. 1 (Nisan 2017): 165-181.

⁵¹ Salah Birsel, *Anı Üzerine*, C. XXV, S. 246 (Ankara: Türk Dili Anı Özel Sayısı, 1972): 378

⁵² Birinci, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", 611.

2.9.4. Gezi

Edebi bir tür olan gezinin, hatırat türü ile yakından bir ilişkisi söz konusudur. Edebiyatımızda “Seyahatname” olarak da bilinmektedir. Batı’da gezi türü eserlere “Journey” ve “Diary” kavramları kullanılmaktadır.⁵³

Bir yazarın yurt içi ve yurt dışında yapmış olduğu geziler sonucunda edinmiş olduğu bilgi, birikim ve tecrübeleri aktaran yazılardır. Yazar, gezmiş olduğu yerlerdeki farklı ve önemli gördüğü şeyleri, ilgi çekici ve özenli bir anlatımla yansıtır.

Gezi yazılarının en büyük özelliği objektif olmaları, gözlem ve bilgiye dayanmış olmalarıdır. Bu tür yazılarda hayal gücüne çok fazla yer verilmez. Bu özellik de gezi yazılarının gerçeği yansıtması bakımından önemlidir. Bu yönüyle gezi yazıları hukuk, sosyoloji, folklor gibi alanlar için bir belge özelliği taşır.

Hatırat ve gezide en önemli ortak nokta iki türün yazarlarının hatırlarında kalan şeyleri yazıya dökmesidir. Aralarındaki fark ise yazar hatıratta kendi yaşamından detaylı bir şekilde bilgiler verirken, gezide ise kendi izlenimlerini, gezdiği gördüğü yerlerin gelenek ve göreneklerinden ayrıntılı bir şekilde bahseder. Birbirinden farklı bu iki özellik, hatıra ve gezi türünün birbirinden farklı olduğunu göstermeye yeterlidir.⁵⁴

2.9.5 Mektup

Ahmet Kabaklı’ nın hazırlamış olduğu “Türk Edebiyatı” adlı eserde mektup türü için, “Bir haberi, dileği, arzuyu, istek veya duyguyu, yanımızda olmayan birine iletmek maksadıyla hazırlanmış özel yazıya mektup denir”⁵⁵ ifadesi kullanılmaktadır. Bunlardan yayımlanmış olanlar ve sanat değeri taşıyanlar, edebiyatta mektup türü içerisine girmektedirler.

Mektup türü, kendi içerisinde birçok alt başlığa ayrılmaktadır. İş mektubu, özel mektup, felsefi mektuplar buna örnek olarak verilebilir. Birçok sanatkâr ve eleştirmen mektuplar üzerinden görüşlerini veya tenkitlerini kaleme almıştır.

⁵³ Yasemin Dinç Kurt, “Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Gezi Türünün Gelişimi (1920-1980)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008), 5-6.

⁵⁴ Altınova, “Kavram Kargaşası Çerçevesinde Edebi Bir Tür Olarak “Hatıra”, 3-12.

⁵⁵ Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, 571.

Mektup, hatırat gibi tarihi bir belge hüviyetindedir ancak hatıratın ayrılan yönleri vardır. Hatırat, çoğu zaman başkaları için yazılır ve yazıldığı esnada daha çok kendisini, benliğini muhatap alır. Mektup ise bir başkası için yazılır. İnsanlar, o anda yanlarında bulunmayan, çok uzaklarda oturan sevdikleri için mektubu yazarlar. Genellikle bu mektupların yerine ulaşip ulaşamayacağından dolayı da kuşku duyulur. Bu bir nevi, yazarın sevdiklerine karşı iç sesi olarak da değerlendirilebilir.⁵⁶ Hatırat ve mektubu birbirinden ayıran en büyük özellik de budur. Mektup, bir kimsenin sadece sevdiği kimseler için yazdığı bir yazıdır bu yönüyle kişi için özeldir ve mahrem bilgiler içerebilir, hatırat ise kişiye özel yazılmaz ve böyle bir mahremiyet kaygısı duymaz aksine toplumun tümü hesaba katılarak yazılır.

2.10. Hatıratların Güvenirlilik Meselesi

Hatıratların tarihi bir öneme sahip olduğu ve araştırmalardaki yerinin ne kadar önemli olduğu yukarıda ifade edilmeye çalışıldı. Ancak konuyla ilgili ister istemez okuyucunun aklına hatıratların “ne kadar güvenilir olduğu” sorusu da gelmektedir. Netice itibari ile hatıratlar, onu yazan kimsenin duygularını yansıtmaktadır. Ve bu duygular içerisinde öfke, kıskançlık, yazarın olayı kendi cephesinden değerlendirmesi veya siyasi duruşu olabilir. Bundan dolayı hatırat sahibinin kaleme almış olduğu olaylar ve bunun üzerinden yapmış olduğu yorumlar, birtakım eksiklikleri ve yanlışları da beraberinde getirebilir. Bundan dolayı hatıratların kaynak olarak çok dikkatli kullanılması gerekmektedir ve eğer mümkünse bu tür eserlerin diğer cinsleriyle karşılaştırma yoluna gidilmesi gerektiği, hatırat uzmanları tarafından da ifade edilmiştir.⁵⁷ Konu ile ilgili başka hatıratları incelemenin yanında, devlet arşivlerine, resmi gazetelere, dergi ve benzeri mecmuaları incelemek yapılan araştırmanın güvenilirliğini desteklemesi bakımından önemlidir.

Kaleme alınan bir olayı tek bir hatırat üzerinden değerlendirmek ve bundan bir sonuca ulaşmak doğru bir yaklaşım değildir. Bu durumda ortaya çıkabilecek güvensizliği

⁵⁶ Korhan Altunyay, “Edebî Tür Olarak Mektup, Hatıra ve Günlüklere Yansıyanlar: Çanakkale’de Savaşan Askerlerin Mektup Hatıra ve Günlüklerinde Yer Alan Motivasyon Unsurları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, C. 12, S. 17 (Güz 2014): 33-43.

⁵⁷ Güngör Göçer, “Hatıratın Tarihsel Değeri ve Nedret Gürcan’ın Hatıratında Dinar’a Dair Ayrıntılar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 20 S. 1 (Haziran 2018): 305-326.

gidermek adına bazı kriterler belirlenebilir. Örneğin; yazılan hatıratın, olaydan hemen sonra mı yazıldığı, yoksa olay soğuduktan sonra mı yazıldığı önem arz etmektedir. Çünkü sıcaklığı sıcaklığına yazılan bir hatıra, kendisini taraflı duygulardan henüz kurtaramamışken, olayların soğumasından sonra yazılan hatıranın, zihinsel ve duygusallıktan kaynaklanabilecek hatalardan daha az etkilendiği su geçirmez bir gerçektir. Ancak yaşanan olay ve yazma arasına uzun bir zamanın girmesi de tehlikeli bir durumdur. Çünkü bu arada hatıra sahibinin unuttuğu, yanlış hatırladığı, zamanla abarttığı veya önemsizleştirdiği şeyler söz konusu olabilir.⁵⁸ Hatıratın yazıldığı zaman dilimi ile yayımlandığı zaman dilimi arasında ne kadar sürenin geçtiği de önemli bir mevzudur. Konu ile ilgili Göçer, kaleme almış olduğu makalede şu örneği vermektedir:

Örneğin bu noktada II. Abdülhamid'in Beylerbeyi Sarayında hapis hayatı yaşadığı bir dönemde hatıralarını yazarak yayınlayan Said Paşa ve Kamil Paşa'nın anlattıklarının tarihî olaylara sadık olmadığı ile ilgili olarak II. Abdülhamid sık sık itirazlarını dile getirmiş ancak hapis hayatı yaşaması nedeni ile bu itirazlar sadece Dr. Atıf Hüseyin Bey'in kaydettiği hatıralarda ancak yer bulabilmiştir.⁵⁹

Bu örnek, yazılan hatıratın içerik bakımından ister olumlu olsun ister olumsuz olsun hatırat yazarına karşı itiraz hakkını doğurduğunu göstermektedir. Bundan dolayı mevcut hatıratlara karşı eleştirel yaklaşmak, onları zıddı veya başka kaynaklardan araştırma yoluna gitmek olayları değerlendirme veya sonuçlandırma bakımından daha sağlıklı bilgiler elde etmemize yardımcı olacaktır.

2.11. Hatıratlardan Öğrendiklerimiz

Şüphesiz hatıratları kendi alanında bu kadar önemli kılan şey, yaşanan olaylara ait genel bilgilerden ziyade, okuyucuya özel ve ayrıntılı bilgileri aktarmasıdır. Hatırat okuyucuları, bu bilgilerden hareketle, yazarın nasıl bir ruh halinin olduğunu, vermiş olduğu kararlarda neyin etkisi altında kaldığını dışardan bir gözlemci olarak görebilir.

⁵⁸ İbrahim Özen, “Hatıralar ne Kadar Doğruyu Söyler”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. CXV, S. 801 (Eylül 2018): 67-73.

⁵⁹ Göçer, “Hatıratın Tarihsel Değeri ve Nedret Gürcan'ın Hatıratında Dinar'a Dair Ayrıntılar”, 305-326.

Bu durum, hatıratındaki incelikleri görmesine ve anlamasına yardımcı olur. Hatıratındaki ayrıntılara ulaşabilmek için, yazarla empati kurabilmek yeterlidir. Örnek olarak; Sultan II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Osmanoğlu'nun "Babam Sultan Abdülhamid" adlı hatıratını okuduğumuzda dikkati çeken tema aslında Sultan II. Abdülhamit'in ne kadar şefkatli olduğu, ailesine karşı çok kibar ve naif olduğudur. Yine adı geçen hatıratta II. Abdülhamit'in ne kadar soğukkanlı ve sabırlı olduğunu görmek de mümkündür. Bu eseri okudukça, Sultan II. Abdülhamit'in şahsı ile ilgili bazı özel ayrıntılara daha ulaşılabilir. Başka bir örnek ise, Ziya Şakir'in "Meçhul Asker" adlı eseridir. Bu eserde bir Osmanlı askerinin "Balkan Harbi" esnasında yakalandığı hastalıktan ziyade, bu hastalığa nasıl dayanabildiği, hastalığa karşı nasıl bir mücadele verdiğine dair değerlendirmelere görülür. Buna benzer örnekler hatırat eserlerinde çokça karşımıza çıkmaktadır. Bu yaşanmışlıklar, bir hatıratta ne kadar fazla ayrıntının olabileceğini gösteren örneklerdir. Bu hadiselerin her biri aslında tarihin hafızasına kaydedilen birer nottur. Bu notların, hatırat sahibinin değerleri, şahsiyeti, feraset ve muhakeme gücü ile doğrudan ilişkili olduğunu unutmamak gerekir.⁶⁰

Hatıratlardaki konular ile ilgili, uzmanlar tarafından yapılan çalışmalarda birçok konu başlığı ön plana çıkmıştır. Bu konu başlıkları şöyle sıralanmıştır:

*Osmanlı sivil ve askeri bürokrasisi (paşalar, sadrazam ve nâzırlar gibi yüksek bürokratlar), çeşitli iç ve dış siyasî sorunlar (sınır meseleleri, Balkanlar, Ortadoğu vb.), savaşlar (Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı/cepheler, vs.), Padişahlar (V. Murat, Abdülaziz, II. Abdülhamid, Vahdettin vd.), İttihat ve Terakki, Meşrutiyet, Meclis-i Mebusan, Mütareke Dönemi, Millî Mücadele ve Cumhuriyet'in kuruluşu, devrimler, demokrasi çalışmaları, komşu ülkelerle olan siyasî ilişkiler, siyasetçi ve askerlerin yaşamları, gazetecilerin tanıklıkları, diplomatların yaşam ve gözlemleri gibi...*⁶¹

Hatıratlar incelendikçe bu başlıkların içeriğini çoğaltmak mümkündür.

⁶⁰ Göçer, "Hatıratın Tarihsel Değeri ve Nedret Gürcan'ın Hatıratında Dinar'a Dair Ayrıntılar", 305-326.

⁶¹ Akar, vd., "Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları", 387.

2.12. Hatıratların Arka Sokaklarından Örnekler

Hatıratlarda kaleme alınan birkaç olayın örnek olarak verilmesi, yukarıda araştırma konusu olan başlıkların anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Konuyla ilgili ilk örnek, II. Abdülhamit'in kızı Şadiye Osmanoğlu'nun "Babam Abdülhamid Saray ve Sürgün Yılları" adlı hatıratından verilecektir.

Yazar bu eserinde, II. Abdülhamit'in tahtan indirilme sürecini anlatırken aslında o anda; Yıldız Sarayı duvarlarının güvenirliliğinden, oradaki nöbetçilerden, meşrutiyetten sonra sarayda neler yaşandığından, babasının yabancı devletlerin yardım tekliflerini nasıl geri çevirdiğinden bahsetmektedir. Yine, II. Abdülhamit'in bu olaylar karşısındaki tavrını, kendisine karşı oynanan oyunlardan nasıl bahsettiğini hatıratında tek tek okuyucularına bildirmektedir. Şadiye Osmanoğlu, bahse konu olan süreci ve olayları hatıratında şu sözlerle anlatmaktadır:

... Yıldız Sarayının duvarları Kalın ve çok yüksekti. Muhkem ve demirden büyük kapıları vardı. Askerler bu kapılarda gündüz ve gece beklerlerdi. Harem cihetinde, geceleyin nöbetçiler iç kapının önünde görünür, gündüz ise yalnız uzaktan burasını gözaltında bulundurlardı.

Bir gün bu nöbetçilerin kaldırıldığını, saray muhafızlarının vazifelerine son verilerek izinli gönderildiklerini yahut başka garnizonlara nakledildiklerini duyduk. Sarayda ağır bir hava vardı. Herkes bir şeyler biliyor, fakat bildiğini açıklamaya cesaret edemiyordu. Babamın saltanatına karşı bir aksülamel vukua geldiğini, "Meşrutiyet" adı altında yeni bir idarenin uygulanacağını ve babamın hükümdarlık salahiyetlerini "Meclis-i Mebusan" ismini taşıyan bir parlamentoya devretmeye icbar edildiğini, o zamanki siyasi anlayışımın müsaadesi nispetinde öğrenmiştim.

Bu telaşlı sarayda emniyetin yok olduğu sıralarda, İngiltere, Fransa, Almanya gibi büyük devletlerin elçilerinin babamla mülakatları vardı. "Hâlihazır vaziyet karşısında, kendilerine müracaat vaki olduğu takdirde, devletlerinin babamın emirlerine amade olduklarını" resmen bildirmişlerdir. Babam bilmukabele teşekkür etmiş ve "böyle bir şeye lüzum olmadığını" beyan etmiştir. Mülakatı takiben babamın: "Bu hazırlıkların, tamamıyla benim hayatımın üzerinde olduğu gün gibi

aşikârdır. Amcam Abdülaziz'in akıbetine maruz kalacağım ise bence malum! Bununla beraber, etlerimi cımbızla koparacaklarını bilsem, bir ecnebi devlete ilticayı düşünmem. Vatanımdan kaçmak mucib-i ardır. Hatta bu, benim gibi otuz üç sene bir devlete padişahlık etmiş bir insanın irtikab edemeyeceği en büyük alçaklıktır. Ben Allah'ıma ve mukadderatıma tabiyim” dediğini bizzat kulaklarımla işittiğim vakit, içinde bulunduğumuz halin vehamet derecesini ancak kavrayabilmiştim. Bütün kuvvet ve kudret, şimdi bir gölge gibi, yıldız duvarları için çekilmişti. Bunun ötesi, meşruti idarenin muhafazasına memur askeri küt'alarla işgal edilmişti. Küt'alar saraydan ziyade, parlamentoyu koruyacak tarzda vaz ve tertib edilmişlerdi...⁶²

Konuyla ilgili ikinci örnek ise uzun yıllar Sultan II. Abdülhamit'e başkâtiplik yapmış, onun birçok sırrına vakıf olan Tahsin Paşa'nın hatıratından verilebilir. Bu örnekte ise Tahsin Paşa, bizlere II. Abdülhamit'in gündelik yaşamından bahsetmektedir. Onun yemekle ilgili göstermiş olduğu titizliğini, kahveye çok düşkün olduğunu ve tıraş olurken almış olduğu önlemleri Tahsin Paşa'nın hatıratları vesilesi ile öğrenmekteyiz.

Tahsin Paşa'nın, II. Abdülhamit'in bazı özelliklerinden bahsettiği yazısı şöyledir:

Hünkâr yemek meselesine gerek nefaset gerek itidal noktasından çok ehemmiyet verirdi. Her gün kilercibaşı ve ikinci kilerci marifetiyle hazır ve takdim olunan yemek listesinde her biri ayrı ayrı ve nefis yemekler mevcut olduğu halde Sultan Hamid bunlar içinde hafif, hazmı kolay olanları seçme ederdi.

Sultan Hamid yemeklerin terkiyatı ile vücudun sıhhati arasındaki alakayı derpiş ederek askere iyi yemek verilmesi için sık sık tebligatta bulunurdu, o zaman mer'i olan usule göre bütün kışlalarda pişen yemeklerden numune olarak birer karavana her gün saraya gönderilir, bunlar dairei hümayunun kapısı önüne getirilerek yan yana dizilir, hünkâr vakti muayyende çıkararak buraya gelir, doktorlara yemekleri muayene ettirirdi.

⁶² Şadiye Osmanoglu, *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 3. bs. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2018), 45-46.

Harbiye ve Bahriye mekteplerinde talebeye verilen yemeklerin numuneleri her gün mektep talebesinden iki efendi vasıtasıyla saraya gönderilir, bunlar da diğerleri gibi dairei hümayun önüne getirilerek muayene ettirilir ve bu talebenin beherine her defasında ikişer altının verilirdi.

Sultan Abdülhamid'in iptila derecesinde kullandığı mükeyyifat tütün ve kahve idi. Hünkâr pek çok sigara ve kahve içerdi. Hünkârın en eski emekdarlarından olan ve mizacına pekiyi aşına bulunan tütüncübaşı Ali Efendi muhtelif harmanlardan sigara yaptırıp kutu içinde Sultan Hamid'e takdim ederdi. İçeride sigara yapmayı bilen mahir adamları vardı. Fevkalade nefis tütünlerden ve bu adamlara yaptırdığı sigaralar mabeyin erkânına ve misafirlere verilir, bazen en nefis cins tütünlerden hükümdarlara hediye gönderilirdi.

Sultan Hamid muayyen zamanlarda saçını kestirir, fakat sakalına el sürdürmezdi.

Sultan Hamid'in Mustafa Bey isminde bir berberbaşısı vardı. Saçları uzadığı zaman Mustafa Bey çağırılır, ondan evvel Mabeyin erkânından biri de davet olunarak saç kesilirdi. Başkâtip bulunduğum müddetçe bu saç kesme merasiminde hep beni çağırırdı. Ya berberbaşı gelmeden yahut onunla beraber huzura girerdim. Hünkâr bir sandalyeye oturur, bana da bir iskemle gösterir. Berberbaşı saçını keserken Sultan Hamid bilafasıla konuşur, şen ve şuh görünürdü. Saç kesme merasimi bitip Mustafa Bey Hünkârın bizzat verdiği bahşişi aldıktan sonra ben de huzurdan çıkardım. O vakit hünkâr harem dairesine çekilerek kendi sakalını kendisi keserdi. Sakalı berber Mustafa Bey'e emniyet etmemesinin sebebi bunda meydana gelecek bir hatanın simayı değiştirmesi endişesi idi.

Saç kesme merasiminde başka birinin hazır bulunmasına gelince hünkâr berberbaşidan emin olmakla beraber her yönlendirmeye karşı bir ihtiyat tedbiri olmak üzere buna dikkat ederdi.⁶³

Hatıratların, tarihe mâl olmuş kimselerle ilgili gündelik hayatlarında yaşadıkları en küçük ayrıntıyı dahi kaçırmadan sonraki nesillere aktarmaları onların daha doğru tanınmalarına zemin hazırlayacaktır. Aynı zamanda okuyucuların, bu eserler aracılığı ile tarihte yaşamış olan önemli şahsiyetlerin gözünden empati kurmalarına katkı sağlayacaktır. Bu kimselerin gündelik yaşamlarına dair eksik bırakılan alanlar ile ilgili yeterli bilgi sahibi olunmaması durumunda ise yapılan yorum ve çıkarımların eksik kalacağı ve bu durumun tarihi şahsiyetleri değerlendirirken doğru sonuçlardan ve değerlendirmelerden uzak kalacağını bir kez daha hatırlatmakta fayda görülmektedir.

⁶³ Hasan Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, (İstanbul: Genç Osman Yayınları, 2017), 241-242.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİT'İN HAYATI

3.1. II. Abdülhamit'in Doğumu, Şahsiyeti ve Eğitimi

Siyasi ve kültürel tarihin en çok tartışılan isimlerinden biri olan Sultan II. Abdülhamit, 1876-1909 yılları arasında Osmanlı Devletine padişahlık yapmıştır. Babası Abdülmecid, annesi Tirimüjgan Kadınefendi'dir. 21 Eylül 1842 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelen II. Abdülhamit, henüz çocuk yaşta annesini kaybetmiştir. Babası Abdülmecid'in verdiği emir üzerine, hiç çocuğu olmayan Perestû Kadınefendi kendisine analık etmiştir.⁶⁴ Perestû Hanım, II. Abdülhamit'e öz evladı gibi bakmış, onun iyi yetişmesi için özel bir çaba ve gayret göstermiştir. Bu sevgisini ve şefkatini son nefesine kadar devam ettirmiş ve vefat ettiğinde tüm mirasını II. Abdülhamit'e bırakmıştır.⁶⁵ II. Abdülhamit'e karşı anne şefkatini esirgemeyen Perestû kadına II. Abdülhamit de kayıtsız kalmamış ve padişah olduktan hemen sonra kendisini valide sultan ilan etmiştir.

II. Abdülhamit, şehzadeligi döneminde iyi bir eğitim almıştır. Onun almış olduğu eğitimin boyutunu ve kapsamını araştırmacılar şu sözlerle dile getirmektedirler:

*Özel hocalar tayin edilerek eğitildi. Gerdankıran Ömer Efendi'den Türkçe, Ali Mahvî Efendi'den Farsça, Ferid ve Şerif efendilerden Arapça ve diğer ilimleri. Vak'anüvis Lutfi Efendi'den Osmanlı tarihi. Edhem ve Kemal paşalarla Gardet adındaki bir Fransız'dan Fransızca. Guatelli ve Lombardi adındaki iki İtalyan'dan musiki tahsil etti.*⁶⁶

⁶⁴ Cevdet Küçük, "Abdulhamid II", <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulhamid-ii> s. 216-217, [28.06.2019].

⁶⁵ Şenol Karadana, "II. Abdülhamit Döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Faaliyetleri" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 20.

⁶⁶ Küçük, "Abdulhamid II", 217.

Türkçenin dışında farklı dilleri öğrenmeye ayrı bir ilgisi olan II. Abdülhamit, Fransızca, Arapça ve Farsçaya ek olarak daha sonraları anlayacak kadar Arnavutça ve Çerkez dilini de öğrenmiştir.⁶⁷

II. Abdülhamit'in dikkat çekici ve kıvrak bir zekâsı vardı. Siyasi olayları hızlıca anlar, iyice kavrar ve sonra meseleyi çözmek için uğraşır. Pratik ve kuvvetli bir zekâyâ sahip olan II. Abdülhamit, gördüğü kişileri kolay kolay unutmaz, verdiği sözleri ve emirleri üzerinden uzun süre geçse dahi hatırlardı.⁶⁸ Şehzadelikliğini sorunsuz ve rahat bir ortamda geçirmiş olmasını, pratik zekâsı ve politik dehasına bağlamak gerekir. Şehzadelikliği döneminde, zeki olan ancak düşünce ve kanaatlerini çok fazla dışa vurmayan II. Abdülhamit, saray bürokrasisi tarafından pek benimsenmemiştir. Buna, kendisinin kişilik olarak içe kapanık olması ve bunun neticesi olarak dışarıya karşı bir liderlik emaresi göstermemiş olması sebep olarak gösterilebilir. Siyasi rengini çok dışa vurmayan II. Abdülhamit, buna rağmen kendisini tamamen siyasi gelişmelerin dışında bırakmamış ve Pertevniyal Kadının destek ve yardımları ile Sultan Abdülaziz'e yaklaşmıştır. II. Abdülhamit'in siyasetteki zekâsının ve siyasi kabiliyetinin farkına varan amcası Sultan Abdülaziz, ona serbest bir ortamda kendisini yetiştirme imkânı vermiş ve gerçekleştirmiş olduğu Mısır ve Avrupa seyahatine onu da beraberinde götürmüştür.

Şehzadelik dönemini oldukça serbest geçiren Abdülhamit, Maslak çiftliğinde toprak işleri ile uğraşmıştır. Çiftçiliğin yanı sıra özel olarak hayvancılık, madencilik ve borsa işleri ile de uğraşan Abdülhamit'in tahta çıkmadan evvel servetinin yüz bin altını aştığı ifade edilmektedir.⁶⁹

II. Abdülhamit, çocukluğunda cılız, zayıf ve sürekli hasta olan bir çocuktur. Bunun üzerine yetim olması da eklenince kendisine bir nev'i acıma duygusuyla karışık bir

⁶⁷ M. Metin Hülagü, "Bir İnsan Olarak Sultan II. Abdülhamid", www.metinhulagu.com [18.06.2018].

⁶⁸ a.g.e., 2.

⁶⁹ Küçük, "Abdulhamid II", 216- 217.

sevgi gösterilmiş ve böyle bir ortamın havasını solarak büyümüştü.⁷⁰ Babasının yoğun devlet işlerinden dolayı yeteri kadar ilgi ve alaka göremeyen II. Abdülhamit, kendisini geliştirme noktasında göstermiş olduğu gayret ve çabalarının yanı sıra yaşanan hadiselerde de ortaya koymuş olduğu irade ve cesaret ile her zaman kendi ayakları üzerinde durmaya çalışmıştır.

II. Abdülhamit'in karakterinin oluşmasında, çocukluğunda yaşamış olduğu olayların etkisinin büyük olduğunu aktaran araştırmacılar, konu ile ilgili şu bilgileri aktarmaktadırlar:

II. Abdülhamit, içine kapanık yalnızlığı seven kendi kendine yeterli olmayı tercih eden ve mücadeleci bir hal-i ruha sahipti. Çok sonraları kendisi de bu durumu şöyle ifade etti: İnsan, içinde yaşadığı hayat şartlarının etkisine göre oluşur ve kişinin yetişmesinde tahsil ve terbiyenin mühim yeri vardır. Benim hangi şartlar altında yetiştiğim her zaman unutuluyor. Kız ve erkek kardeşlerim sevilip şımartılıyordu. Bilmediğim bir sebeple babam bana iyi davranmazdı. Beni yalnız zavallı kardeşim Murat anlardı. Çocukluğumdan beri ciddi bir tabiatım vardı. Oyun oynamayı sevmezdim. Daha çok küçük yaşında beşeriyetin mevcudiyetine dair ciddi mevzular üzerine tefekkür etmeye başladım. Hayalperesttim. Hocalarım beni azarlardı ve babama şikâyet ederlerdi. Etrafımdakilerin beni anlamadıklarını hissederek içime kapanmışım dedi.⁷¹

II. Abdülhamit'in çocukluk devresi Tanzimat Dönemi'nin en hareketli ve aktif dönemine denk gelmiştir. Ancak II. Abdülhamit, buna rağmen saraydakilerin, aşırı lüks yaşam tarzları ve keyfi bazı alışkanlıklarından kendini uzak tutmuştu. O, israfa kaçmamış bunun yerine daha sade ve gösterişsiz bir hayat yaşamayı tercih etmiştir.

II. Abdülhamit, şehzadeliği döneminde diğer şehzadeler ile birlikte amcası Abdülaziz'in himayesinde Avrupa kültürünü yerinde görmek suretiyle görmüş ve

⁷⁰ Şenol Karadana, "II. Abdülhamit Döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Faaliyetleri" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017), 20.

⁷¹ a.g.e., 20.

öğrenmişti. Öbür taraftan marangozluk ve tahta oymacılık ve kakmacılığa da ilgi duymuş ve bu yönünü güçlendirip sanatsal bir faaliyet haline getirmişti.⁷²

II. Abdülhamit, kendini İslami anlamda geliştiren dindar bir kimliğe sahipti. Bununla beraber şiire ve musikiye de önem verirdi. Hatta kendisinin şiir yazıp piyano çaldığı araştırmacılar tarafından kaleme alınmıştır.⁷³

Tüm bu özellikler göz önüne alındığında, II. Abdülhamit'ten Doğu'nun ve Batı'nın özelliklerini, şahsında toplayan sultan olarak bahsedilmesi yanlış olmayacaktır. Onun, dünyadaki gelişmeleri iyi okuduğunu, iyi analiz ettiğini, yine bunlar arasında çok ince bir denge kurduğu kendisine yakın olan kimseler tarafından ifade edilmektedir. Almış olduğu eğitimin neticesi olarak da II. Abdülhamit, henüz padişah olmadan önce içinde bulunduğu çağın gerekliliklerini, yaşadığı topluma entegre etmeye çalışmış ve bunu yaparken toplumun değerleri ile barışık kalmaya özen göstermiştir.

3.2. II. Abdülhamit'in Sultan Olma Süreci

Bir darbe sonucu tahttan indirilen Sultan Abdülaziz'in yerine yeğeni V. Murat geçti. Fakat Sultan Murat'ın üç aylık kısa saltanatında yaşamış olduğu sağlık problemleri, onun devletin başına geçmesine engel teşkil ediyordu. Bunun üzerine Mithat Paşa ile görüşen Sultan II. Abdülhamit, yapılan görüşme sonucunda Meşrutiyeti ilan etme şartı ile 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıktı. 1876 yılı Osmanlı Devleti içerisinde üç padişahın değiştiği yıl olarak bilinmektedir. Çünkü önce Abdülaziz öldürülerek tahttan indirilmiş, yerine V. Murat padişah seçilmişti. Sağlık problemleri sebep gösterilerek devleti yönetemeyeceği anlaşılan V. Murat, şeyhülislam tarafından verilen bir fetva ile tahttan indirilmiş ve II. Abdülhamit, bu şekilde bir yıl içerisinde tahta geçen üçüncü padişah oluvermişti.⁷⁴

II. Abdülhamit'in tahta çıktığı esnada, Osmanlı Devleti içtimai ve ekonomik anlamda çok zor bir süreç yaşıyordu. Sultan II. Abdülhamit'e, selefi Abdülaziz zamanında

⁷² Melik Arvasi, "II. Abdülhamit yönetimine Muhalafet: İttihat ve Terakki Cemiyeti" (Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 45.

⁷³ a.g.e., 46.

⁷⁴ Mehmet İpşirli, "Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar" *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Yay. Haz. C. Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları), 90.

başlayan, Bosna-Hersek ve Bulgar ayaklanmaları ve yine V. Murat zamanında başlayan Sırbistan ve Karadağ savaşları miras olarak kalmıştı. Balkanlarda Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan bu isyanların finansörlüğünü ve danışmanlığını Ruslar yapmaktaydı. Balkanlar'da, dış güçler tarafından finanse edilen bu iç karışıklık, her geçen gün Osmanlı Devleti aleyhine bir vaziyet almaktaydı. II. Abdülhamit, tahta çıktığında sadece Balkanlarda yaşanan problemler ile değil, Ermeni meselesi ile de uğraşmak durumunda kalmıştı.⁷⁵

Sultan II. Abdülhamit, tahta çıktığında, dış meselelerin yanı sıra iç meselelerle ilgili de kapsamlı bir çalışma başlatmıştır. Saltanatı dönemine denk gelen bu sorunlara, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik kriz de eklenince durum iyice içinden çıkılmaz bir hal almıştı. II. Abdülhamit, yaşanan bu ekonomik krizde, dışarıdan borç almamak için direnmişse de bunu becerememiş ve çok az bir borç alma durumunda kalmıştır. Ancak iktidarında devletin dışarıya olan borcunu minimize eden de yine kendisi olduğu unutulmamalıdır.⁷⁶

Mali açıdan ciddi bir krizle karşı karşıya kalan devleti, içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için, II. Abdülhamit, yeni bazı uygulamalara başvurmuştur. Hiç şüphesiz bunun yolu ulemanın, bürokratların, askerlerin ve en önemlisi de milletin gönlünü almaktan geçmekteydi. II. Abdülhamit, bazı organizasyonlar düzenleyerek bu kimseleri kendi yanına çekmek istiyordu. Bunun üzerine bir yemek organizasyonu düzenlemiş ve önce hükümet üyelerini Yıldız Sarayı'na davet etmiştir. Burada davetlilere milli birliğin öneminden bahsedip desteklerine talip oldu. Sonra sırasıyla ulema ve askerlere de birtakım organizasyonlar düzenleyerek bazı görüşmeler gerçekleştirdi. Milletin gönlünü kazanmak için sadrazam ve nazırlarını alarak diğer padişahların uygulamalarına nazaran alışılmışın dışına çıkıp birlikte camileri dolaşıp milletin içine karıştı. Yeni padişahın bu jest niteliğindeki girişimleri ulemayı, askeri, bürokrasiyi ve milleti kendisine yakınlaştırıyordu. Bu yakınlaşma ve beraberlik sonrasında Sırp'lar ile devam eden savaşta moral bulan Türk askeri, önemli başarılar

⁷⁵ Vehbiye Eviz, "II. Abdülhamit han döneminde Ermeni meselesi üzerinde Osmanlı-İngiliz siyasi mücadelesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 51.

⁷⁶ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, 33. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 133.

elde etmiştir. Hatta bu başarılar neticesinde Rusya'nın da araya girmesi ile Sırp'lar ile üç aylık ateşkes imzalanmıştır.⁷⁷

II. Abdülhamit'in tahta çıktığı dönemde siyasi, diplomatik ve askeri krizler ile birlikte mali bir kriz de vardı. Bu krizlere art arda gelen savaşların olağanüstü harcamaları ve önemli geliri olan bazı vilayetlerin kaybedilmesi gibi durumlar neden olmuştu.⁷⁸ II. Abdülhamit, tahta çıktığında alınan dış borçların yıllık anaparaları ve faizleri devletin normal gelirlerinin yarısından fazlasına karşılık geliyordu. O, bunu bir koz olarak kullanan Batılı devletlerin eline prim vermemek için birçok alanda yapılan harcamaları ciddi anlamda kısma yoluna başvurmuştur. Bu kapsamda işe önce kendisinden ve çevresinden başlamış ve ilk olarak sarayın masraflarını kısmıştır. Bu durum saray içerisinde bazı kimselerin kendisine karşı cephe almasına sebep olmuşsa da II. Abdülhamit bundan ödün vermemiştir.

bunaltı ve Balkanlarda yaşanan kargaşa, Avrupa devletlerinin baskılarını artırmış ve Osmanlı aydınları ile birlikte bazı siyasiler, meşrutî rejime geçilmesi durumunda Osmanlı'nın üzerindeki baskının azalacağı düşüncesini taşımışlardır. Bu aydınlar, II. Abdülhamit'e, meşrutiyeti ilan etmesi ve Sadrazam Mithat Paşa'yı değiştirmemesi şartını öne sürerek kendisinin tahta çıkmasına destek olmuşlardı. Bu desteğin neticesi olarak II. Abdülhamit I. Meşrutiyeti ilan etmiştir.⁷⁹ Ancak II. Abdülhamit'in I. Meşrutiyeti ilan etmesi, Türk aydınlarının inandığı gibi Osmanlı'daki ekonomik buhranı ve siyasi baskıyı hafifletmemiş aksine hızlı alınması gereken bazı kararlarda gecikmeye neden olarak olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu nedenle meşrutiyetten umulan şey çıkmayınca kısa bir süre sonra II. Abdülhamit tarafından ilan edilen meşrutiyet tekrar II. Abdülhamit tarafından rafa kaldırılmıştır.

⁷⁷ Küçük, "Abdulhamid II," 217.

⁷⁸ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, 5. bs. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 163.

⁷⁹ Vehbiye Eviz, "II. Abdülhamit han döneminde Ermeni meselesi üzerinde Osmanlı-İngiliz siyasi mücadelesi" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 51.

3.3. II. Abdülhamit'in Yönetim Anlayışı

Sultan II. Abdülhamit'in yönetim tarzını anlayabilmek için öncelikle onun şahsını iyi tanımak, hassasiyetlerini iyi bilmek ve dünyayı nasıl okuduğunu iyi analiz etmek gerekmektedir. Ondaki bu özellikler anlaşıldığında konunun bir bütün olarak kavranması daha kolaylaşmakta ve daha doğru anlaşılmaktadır. Aynı zamanda onu iktidara taşıyan dönemin şartlarını ve içinde bulunulan süreç ile ilgili bilgi sahibi olmak da bu konudan bağımsız düşünülmemelidir.

Sultan II. Abdülhamit, kendisine sunulan bazı konuları güvendiği kimselere teslim eder ve onlardan gelecek görüşleri dikkate alarak hareket ederdi. Uzmanlık gerektiren birçok olayda ise şahsi görüşünü kolay kolay bildirmez ve konuyu genellikle ilgili makamlara veya kişilere gönderirdi. Örneğin; tıp ile ilgili bir gelişme olursa konuyu derhal doktorlara yönlendirir ve kendilerinden konu ile ilgili bir rapor sunmalarını talep ederdi. Yine adli konularda çok hassas davrandığı vakidir. Hâkimlerin atanmalarına asla müdahale etmez buradaki liyakati son derece önemserdi. Kendisi bu konuya oldukça hassas yaklaşmış ve valilerin de aynı şekilde bu duruma dikkat etmeleri hususunda adliye nazırına talimat vermiştir.

II. Abdülhamit'in yönetiminde idam ve şiddetin olduğunu savunan muhaliflerine karşılık, tahttan indirilmesinden sonra bazı araştırmalar ve incelemeler yapılmışsa da bunun doğruluğu tespit edilememiştir. Her ne kadar dönemin muhalefeti tersini iddia etmiş olsa da II. Abdülhamit'in idam ve şiddete karşı olduğu yapılan araştırmalarca tespit edilmiştir. Bir kişiye kısas olmak üzere verdiği idam kararı haricinde kimseye idam cezası vermemiştir. Vesikalardan da gelen ölüm cezalarını müebbet hapse çevirmesi bu iddiaya delil niteliğindedir.⁸⁰

Sultan II. Abdülhamit'in muhaliflerine karşı yürüttüğü siyaset tarzı, onlara ya maddi birtakım menfaatler sağlamak ya kendi safına çekmek ya da maaş bağlama suretiyle onları İstanbul'da kontrol altında tutmaktır.⁸¹ II. Abdülhamit'in yönetim anlayışında yerine ve zamanına göre tavır almak vardı. İnandığı kimselere veya komisyonlara iş

⁸⁰ Ali Akyıldız, "II. Abdülhamid'in Yönetim anlayışı", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Yay. Haz. C. Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları), 111-115.

⁸¹ a.g.e., 114.

verir ve onun yürümesini sağlar, inanmadığı şahıslar veya komisyonlara ise sürecin uzun sürdüğünü bahane ederek herhangi bir iş vermez ve bu şekilde olayları kontrolü altında tutardı.

Bazı uzmanlar, II. Abdülhamit'in yönetim anlayışına farklı bir bakış getirerek onun yönetim tarzını üç devreye ayırmaktadırlar. Bu uzmanlara göre; bu devrelerin ilki 1876'da tahta çıktığı ilk dönemlerdir. II. Abdülhamit'in tahta çıktığı ilk dönemlerdeki yönetim çizgisi, kendisini tahta çıkaran kimseleri tanımak onları izlemek ve onların çizmiş olduğu rota ile hareket etmek olmuştur. Burada tahta çıkması için II. Abdülhamit ile anlaşma yapan Mithat Paşa'nın rolü büyüktür. Nitekim II. Abdülhamit, Meşrutiyet yanlısı olan Mithat Paşa'yı sadrazam yapmış ve ilk dönemlerinde genellikle Mithat Paşanın hazırlamış olduğu politikalar doğrultusunda hareket etmiştir.⁸² Bu dönem Kanun-i Esasi'nin hazırlandığı dönemdir ve Mithat Paşa Kanun-u Esasi'nin hazırlanmasında başrol oynamaktadır.

Bunun akabinde ise II. Abdülhamit'in çevresindekileri sınıdığı ve meşrutiyet politikaları ile İslamcı yönü arasında denge kurmaya çalıştığı bir dönem gelmektedir. Sultan II. Abdülhamit, bundan sonraki süreçte İslamcılık akımını başlatmış, gerek içeriden gerek dışarıdan kendi çevresini ve tebaasını bu bayrak altında toplamaya gayret etmiştir. Çünkü o, emperyalizme karşı en etkili mücadelenin bu cihetten yapılacağı düşüncesini taşımaktaydı.

Sultan II. Abdülhamit'in yönetimindeki üçüncü devresi ise İslamcılık akımının bir doz daha arttığı döneme, yani iktidarının son zamanlarına tekabül etmektedir. Elbette onun önce meşrutiyeti ilan etmesi, akabinde Meşrutiyet ve İslamcılık arasında bir denge gözetmesi ve sonrasında tamamen İslamcılığa yönelmesi tesadüfi veya sebepsiz değildir.⁸³

II. Abdülhamit'in kişiliğinde yaşanan bu değişimi bazı olaylara bağlamak mümkündür. Abdülhamit Kırmızı, bu değişimi şu sözlerle ifade etmektedir: "Peki Abdülhamid ne yaşadı da birden başka bir kişiliğe büründü? Ali Suavi vakası ya da Çırağan vakası olarak bilinen olay Sultan Abdülhamid'in kişiliğindeki değişim için bir

⁸² Gazi Giray Günaydın, "Tanzimat, Algılar ve Abdülhamid'e Yeniden Bakmak", *Route Educational and Social Science Journal*, Volume 4 (5) (August 2017): 401.

⁸³ a.g.e., 401.

dönüm noktası teşkil etmiş görünüyor”.⁸⁴ Bilindiği üzere 20 Mayıs 1878 tarihinde sayıları yüzleri bulan bazı kimseler teknelerle Çırağan Sarayı’na kadar ulaşmış ve V. Murat’ı tekrar sultan yapmak için bir girişimde bulunmuşlardır. Buna karşılık Yedi Sekiz Hasan Paşa bu girişimi sert bir şekilde engellemiş ve ayaklanmanın öncüsü olan Ali Suavi’yi oracıkta öldürmüştür.

Yine kimi araştırmacılara göre II. Abdülhamit, ülkeyi baskıcı, otoriter ve meşrutiyet karşıtı bir anlayış ile yönetmiştir. Bu yönetim anlayışını ise yedi ana ilke üzerine kurmuş ve devleti bu yedi ana esas ile ayakta tutmaya çalışmıştır. Bu esaslar; a) Otokrasi b) Muhafazakârlık c) Merkezîyetçilik d) Sosyal, ekonomik ve askeri reform siyaseti e) Sıkı maliye politikası f) İslam’a bir din ve bir –sosyal ve siyasi- ideoloji olarak özel önem vermesi g) Her alanda almış olduğu tedbir.⁸⁵

II. Abdülhamit’in yönetim anlayışı üzerine yapılan araştırmalar karşımıza bu sonuçları çıkarmaktadır. Ancak unutulmamalı ki her devri kendi şartları ve koşulları içerisinde değerlendirmek tarihin vazgeçilmez esaslarından bir tanesidir.

3.4. II. Abdülhamit’in Eğitim Anlayışı

II. Abdülhamit dönemini kapsayan 1876-1908 yılları arası, Osmanlı eğitimi gözle görülür bir ilerleme göstermiştir. Eğitim seviyesinin, onun iktidarı döneminde, birçok imkânsızlığa rağmen gerek nitelik gerek nicelik yönünden gelişmesi muhaliflerinin dahi inkâr edemediği bir gerçektir.⁸⁶

Osmanlıda Tanzimat sonrasında açılan rüştiye mektepleri, 1876 öncesinde daha çok Rumeli sancak ve kaza merkezlerinde yaygın durumdayken, Anadolu ve özellikle de

⁸⁴ Abdülhamit Kırmızı, “Sultan II. Abdülhamid'in kişiliğinde süreklilik ve kopuş”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Yay. Haz. C. Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları), 23.

⁸⁵ Gökhan Çetinsaya, “Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)”, 1 bs. Haz. Coşkun Çakır (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 132.

⁸⁶ İhsan Süreyya Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, 3. bs. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2014): 65.

Arabistan bölgelerinde rüştiyelerin çok az sayıda olduğu bilinmektedir.⁸⁷ II. Abdülhamit döneminde rüştiyelerin açılması ile ilgili yoğun bir seferberlik verilmiş ve bu okulların sayısı 619'a çıkarılmıştır.⁸⁸ Bu dönemde eğitimdeki gelişmenin taşra bölgelerine ulaşmasının yanı sıra bu okullardaki eğitim çeşitliliği de göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Bu okulların çeşitlenmesi ve çalışması her ne kadar 1860'lı yıllara dayandırılrsa da bunun tüm Osmanlı sathına yayılması, II. Abdülhamit dönemine denk gelmektedir. Yine vakıflara bağlı olan mahalle mekteplerine alternatif olarak kurulan iptidai mektepleri 1870'li yıllarda kurulsa da tüm Osmanlı çapında yaygınlaşması ve kurumsallaşması 1876 yılları sonrasında gerçekleşmiştir.⁸⁹ Aynı şekilde Darü'l muallimin ve sanayi mektebi tarzındaki meslek okullarının, taşrada mevcudiyeti çok sınırlı bir durumda iken II. Abdülhamit döneminde bu okullar, birçok vilayet ve sancak merkezinde inşa edilerek sayıları artırılmıştır. Bu eğitim seferberliğinin sadece erkeklere yönelik olmadığını ise kız rüştiyelerinin birçok sancak, vilayet ve kaza merkezlerinde açılmasından anlamaktayız.⁹⁰

Eğitim alanında, artık kendi imkânlarıyla ayakta duramayan medreselerin, modern usullerle eğitim veren okullara dönüştürülmesi hususunda da II. Abdülhamit'in çok büyük katkıları olmuştur. Rüştiyelerden itibaren yabancı dil öğrenme mecburiyeti yine bu döneme denk gelmektedir. Vakıf kütüphanelerindeki kitap sayısının tespiti ile ilgili ilk kataloglar yine bu dönemde başlamıştır. Elde edilen bu veriler, II. Abdülhamit'in iktidarında, eğitime sadece merkez vilayetlerde değil tüm imparatorluk sathında ne kadar önem verdiğini gösterme adına önemlidir.⁹¹

⁸⁷ Selçuk Akşin Somel, "II. Abdülhamid Devri Eğitimine Genel Bir Bakış", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Yay. Haz. C. Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları), 239.

⁸⁸ Vahdettin Engin, *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, 5. bs. (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018): 110.

⁸⁹ Selçuk Akşin Somel, "II. Abdülhamid Devri Eğitimine Genel Bir Bakış", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Yay. Haz. C. Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları), 240.

⁹⁰ a.g.e., 240.

⁹¹ Küçük, "Abdulhamid II," 218.

Sultan II. Abdülhamit dönemi eğitim anlayışı ile ilgili farklı yorumlar ortaya atılmıştır. Bu yorumlardan bir tanesi oldukça ilginçtir. II. Abdülhamit'in eğitim anlayışının uzun vadede Osmanlı Devleti'nin kendi içinde muhalif ürettiğini ve o muhaliflerin zamanı geldiğinde devletin yıkılmasına sebep olduğu ifade edilmektedir.

Öyle ki, onun döneminde açılan modern okullar ve bu okullarda memleketin dört bir yanından gelerek yetişenler sayesinde 1908 ihtilali gerçekleşmiş, ardından devlet yıkılmış ve sonra da modern Türkiye Cumhuriyeti doğmuştur. Bu dönemde gerçekleştirilen eğitim reformu ve yaygınlaştırılması, basın modernizasyonu ve halka açılımı olmasaydı, II. Meşrutiyet'in özellikle basın ve eğitim alanında gösterdiği başarının akim kalabileceğine yönelik yorumlar vardır. II. Abdülhamid dönemi eğitim ve siyasetinin başarı ve başarısızlık noktasındaki paradoksu da tam buradadır. Bu dönemde takip edilen siyaset ve gerçekleştirilen eğitim siyaseti hem devletin sonunu getirmiş, hem de modern bir devletin ve halkın doğmasına zemin hazırlamıştır. Sistem kendi içinde muhaliflerini doğurmuştur.⁹²

Yukarıda da ifade edildiği üzere devletin eğitim politikası, kendisine muhalif üretmesine rağmen bu politikadan vazgeçilmemiştir. Eğitim devletin aleyhine de olsa her zaman ön planda tutulmaya çalışılmıştır. Bu durum II. Abdülhamit gibi siyasi bir dehanın elbette dikkatinden kaçmış değildir. Ancak o şahsına atfedilen suçlamaların tam aksine kendisine muhalif olan tüm öğrencileri vatanın birer evladı olarak kabul etmiştir. Sadece bununla da yetinmemiş kendisini eleştiren bu öğrencilere burs gönderecek kadar şefkatli ve bu derece eğitimi önemseyen bir devlet adamı olarak tarihin tozlu raflarına ismini yazdırmıştır.

II. Abdülhamit'in eğitim anlayışının özellikleri şöyle ifade edilebilir: eğitimi tüm imparatorluk sathına yaymak, eğitimi merkezileştirmek, Osmanlı toplumunu ve devletini yirminci asra hazır hale getirmek. Bu alanda yapılan çalışmalar Tanzimat'ın devamı niteliğinde olan çalışmalardır. Bu çalışmaların amaçlarından biri de

⁹² Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.6, S.12 (2008): 245.

Anadolu'da ve ihmal edilen diğer Arap bölgelerinde, yabancı misyonerlerin faaliyetlerine karşılık eğitim seviyesini yükseltmekti.⁹³

Sultan II. Abdülhamit, eğitimde yüksekokullara ayrı bir önem atfetmiştir. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Maliye, Mekteb-i Hukuk, Sanayi-i Nefise Mektebi, Hendese-i Mülkiye, Darümuallimin-i Aliye, Mekteb-i Ticaret, Halkalı Mekteb-i Ziraat gibi yüksek mekteplerin yanı sıra, Deniz Ticareti, Orman ve Maden, Lisan, Dilsiz mektepleri, Kız öğretmen ve Meslek okulları II. Abdülhamit döneminde açılan okullardır. Bu okullara ek olarak, Fen ve Edebiyat fakültelerinden oluşan Darülfünun da yine Sultan II. Abdülhamit döneminin yüksek mektepleri içerisinde gösterilebilir.⁹⁴ II. Abdülhamit döneminde açılan bu okulların günümüz Türkiye'sindeki üniversitelerin birçoğuna temel teşkil ettiği söylenebilir.⁹⁵ II. Abdülhamit'in eğitimi destekleyici mahiyette olan daha buna benzer birçok eseri ve çalışması mevcuttur. Ekonomik anlamda zor günler geçiren Osmanlı'nın bu dönemde eğitime cinsiyet gözetmeksizin bu kadar fazla yatırım yapması şüphesiz II. Abdülhamit'in eğitime verdiği değer ve önemin sonucunu ortaya koymaktadır.

3.5. II. Abdülhamit ve Türk Aydınlarının Muhalefeti

Ortaya koyduğu icraatlar ile 19. yüzyılın belirleyici siması olan II. Abdülhamit, devleti idare tarzı ve siyasi hamleleri ile kendisini hep tartışmaların merkezine koymuştur. Bu tartışmalar, insanları, kendisini sevenler ve kendisinden nefret edenler olarak iki zümreye ayırmış ve bu kutuplaşma günümüze kadar uzamıştır. Bugüne kadar II. Abdülhamit'in adı ya nefret ve düşmanlıkla anılmış ya da muhabbet dolu bir sevginin ve sahiplenişin muhatabı olmuştur. II. Abdülhamit'in bu özelliği, günümüz Türk aydınının fikri anlamda durduğu yeri, entelektüel bakış açısını ve zihniyet

⁹³ Melik Arvasi, "II. Abdülhamit yönetimine Muhalefet: İttihat ve Terakki Cemiyeti" (Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 70.

⁹⁴ a.g.e., 71.

⁹⁵ Mehmet Bulut, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomi 'ye Yeniden Bir Bakış", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 258.

anlamında bindiği gemiyi ayırt etme amacını yüklenmiş ve bu noktada ciddi bir işlevsellik kazanmıştır.⁹⁶

Kimi uzmanlar, Osmanlı'da muhalefetin ideolojik ve siyasi olarak gelişmesini 19. yüzyıldaki yaşanan olaylara ve gelişmelere bağlamaktadırlar.⁹⁷ Bu gelişmelere zemin hazırlayanlar ise Yeni Osmanlılar ve onun siyasi mirasçısı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Osmanlı Devleti içerisinde 19. yüzyıla damgasını vurmuş olan bu iki akımı fikirsel ve duygusal anlamda besleyen kaynaklar Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın eserleriydi.⁹⁸ Birbirinden farklı gibi görünen ancak birbirinin devamı niteliğinde olan bu iki hareketin en önemli ortak noktaları ise mevcut iktidara muhalif olmaları ve imparatorluğun nasıl kurtarılacağı sorunuyla ilgilenmiş olmalarıdır.⁹⁹ Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni, Yeni Osmanlılardan ayıran fark, onların uzun bir mücadele döneminden sonra iktidara gelmiş olmalarıdır. Her iki hareketin de çalışmaları esnasında ortaya attıkları söylemler, kullandıkları siyasi dil ve üslup birçok kişinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Özellikle muhalefet ederken söylemlerinde kullanmış oldukları dini jargon ve kavramlar, tüm dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de halkın üzerindeki hareket kabiliyetini artırmıştır.¹⁰⁰

II. Abdülhamit döneminden hemen önce Türk aydınları, siyasi bir buhran geçiriyor ve bu durum mevcut iktidar ile aralarına mesafe koymalarına neden oluyordu. Ancak Tanzimat ile birlikte gelen serbest ortam, Osmanlı Devleti'nin sivil entelektüellerini

⁹⁶ M. Fatih Andı, "Sultan II. Abdülhamid'e karşı Edebi Muhalefet", Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi, Yay. Haz. C. Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları), 319.

⁹⁷ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid Muhalefet ve Din", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Yay. Haz. C. Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları), 81.

⁹⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 13. bs. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 120.

⁹⁹ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, çev. Nuran Yavuz 11. bs. (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2017), 41.

¹⁰⁰ Azmi Özcan, "Sultan II. Abdülhamid Muhalefet ve Din", *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Yay. Haz. C. Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları), 82.

de beraberinde yetiştiriyordu. Dönemin matbuat ve basınındaki hızlı gelişme, devlet arasındaki münasebet, deniz yoluyla yurt dışına gitmenin daha da kolay hale gelmesi bu duruma katkı sağlamıştı. Osmanlı'da ilk muhalif hareket olan Yeni Osmanlılar, bu siyasi serbestlik ortamında kendi devletleri ile Avrupalı devletleri karşılaştırma yoluna giderek bazı çıkarım ve eleştirilerde bulunmakta ve bu eleştirilerini açık bir biçimde basın ve matbuat yoluyla da kamuoyuyla paylaşmaktaydılar. Bu hareketin en önemli temsilcileri arasında Namık Kemal, Şinasi ve Ziya Paşa gibi isimler bulunmaktaydı. Ancak bu muhalif hareketin eleştirileri doğrudan saltanat ve padişaha yönelik değil, daha çok hükümet ve bürokrasiye karşı yapılıyordu. Ancak henüz muhalif ortama çok hazır olmayan Osmanlı bürokrasisi bu eleştirileri daha fazla kaldıramayacak ve sistemi eleştiren muhaliflerini, verilen siyasi serbestinin üzerinden çok geçmeden 1867 tarihinde İstanbul'dan uzaklaştıracaktır. İstanbul'dan yabancı memleketlere sürgüne gönderilen muhalif Türk aydınları, gitmiş oldukları yerlerden çıkardıkları gazeteler ile hükümeti ve hantallaşmış bürokrasiyi tenkit etmeye devam edeceklerdir.¹⁰¹

Yeni Osmanlıların Bab-ı Âli'yi eleştirmelerine neden olan sebeplerden bir tanesi aslında onların İslam ve İslamcılık anlayışlarından kaynaklanmaktadır. Onlara göre imparatorluk sınırları içerisinde baş gösteren tehditlerin çözümü şeriat'dır. Şayet bu şeriat hakkıyla tatbik edilirse içinde bulunulan kötü durum düzelecektir. Çekilen tüm sıkıntıların ne İslam'dan ne de padişah'tan kaynaklanmadığını tersine bunların şeriattan uzaklaşarak İslam'ın temel ilkelerini sarsan Ali ve Fuat Paşaların ihtiraslarından kaynaklandığını savunmaktaydılar.¹⁰²

Yeni Osmanlılar, Ali ve Fuat Paşa'nın siyasetten çekilmesi ve meşrutiyetin de ilan edilmesi ile birlikte İstanbul'a dönmüş ve eleştirmiş oldukları siyasete dâhil olmuşlardır. Ancak onların siyasetteki üslupları ve muhalefetleri Sultan II. Abdülhamit'in de hoşuna gitmeyecek ve çok geçmeden bu kez de II. Abdülhamit tarafından sürgün edileceklerdir. Yeni Osmanlıların siyasi mirasçıları olarak da isimlendirilen İttihat ve Terakki Cemiyeti, yaşanan bu tecrübelerden hareketle daha

¹⁰¹ a.g.e., 82.

¹⁰² a.g.e., 82-83.

radikal ve teşkilatçı olarak geri dönecek ve 1890'lı yıllardan itibaren siyasette etkili olmaya başlayacaklardır.¹⁰³

İttihat ve Terakki veya Jön Türkler olarak isimlendirilen bu muhaliflerin fikirsel altyapılarının oluşmasına zemin hazırlayan etkenler Osmanlı yöneticilerinin Batı'ya yönelmesiyle başlamıştır. Avrupa devletlerinin savaş meydanlarında birçok savaşı kazanmaları, Osmanlı devlet adamlarının ilgilerini çekmiş ve bu ilginin sonucunda Osmanlı Devleti, Avrupa'nın teknik bilgisini öğrenmek üzere genç beyinlerini Batı'ya gönderme kararı almıştır. Ancak Osmanlı yöneticileri tarafından Avrupa'nın daha çok askeri ve bilim yönü alınmak istenirken, bu durum zamanla diğer alanlara sıçramıştır. Batıya gönderilen bu gençler, Avrupa'nın askeri kabiliyet ve gelişen biliminden ziyade onların kültür ve medeniyetleri ile alakadar olmuşlardır. Bu durum gençler arasında zamanla Batı medeniyetinin kendi medeniyetlerinin üzerinde tutma eğilimine dönüşmüş¹⁰⁴ ve hürriyeti Batı'nın şekilciliğinde aramışlardır. Osmanlı Devleti, eğitim için Batı'ya giden bu gençlerin kendi kültür ve medeniyetlerini unutmamaları adına birtakım tedbirler almışsa da bunda çok başarılı olamamıştır.

Muhaliflerin 1895'li yıllarda kullanmış oldukları jargon, yüksek mekteplerde okuyan gençlerin dikkatini çekmiştir. Bu söylemler gençler üzerinde her geçen gün etkisini artırmakla birlikte özellikle Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye içerisinde hızla yayılmıştır. Bunun yanı sıra gösterilen muhalif tavır, İstanbul'da yer alan Harbiye Mektebi, Baytariye Mektebi, devlet işlerinde muvazzaf olacak memurları yetiştiren Mülkiye Mektebi, Bahriye Mektebi, Topçu ve Mühendishane gibi birçok mektepte de domino etkisi yaratmıştır.¹⁰⁵ Muhalifler, bu kez devletin kötü gidişatını ve içinde bulunulan olumsuz şartlara, Sultan II. Abdülhamit'in neden olduğunu iddia ediyorlardı. Devletin içinde bulunmuş olduğu kötü koşullardan dolayı II. Abdülhamit'i sorumlu tutan Türk aydınları, devleti kurtarma adına bir şeyler yapmanın önemini gündeme getiriyorlar, yayınladıkları dergi ve bildiriler ile de II. Abdülhamit ve yönetimini suçluyorlardı. 1906 tarihinde kendileri de asker olan bir grup genç subay, önce gizli bir cemiyet

¹⁰³ a.g.e., 84.

¹⁰⁴ Melik Arvasi, "II. Abdülhamit yönetimine Muhalefet: İttihat ve Terakki Cemiyeti" (Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 85-86.

¹⁰⁵ a.g.e., 87.

olarak harekete geçmiş sonra kısa zamanda askeri tabandan büyük bir destek elde etmişlerdi. İttihat ve Terakki olarak bilinen bu cemiyet, amacına ulaşmak için ordunun desteğine ihtiyaç duyuyordu. Orduya duyulan bu ihtiyaç fikri, cemiyet üyelerini askerler arasında yoğun bir çalışmaya sevk etmiş ve Abdülhamit'i devirme sevdası onları farklı kesimlerle iş birliği içerisine sürüklemiştir. Bu süreç içerisinde, Balkanlarda kurmuş olduğu askeri yapılanma ile iyice güçlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyetin tekrar ilan edilmesi için gerçekleştirdiği suikastlar ile II. Abdülhamit ve Bab-ı Ali hükümetini baskı altına almaya çalışmıştır. İstanbul'da gerçekleştirilen bu suikast ve kaçırma olaylarından sonra zaten balkanlarda zor bir süreç yaşayan devlet, II. Abdülhamit'in de iradesi ile 23 Temmuz 1908'de meşrutiyeti bir kez daha ilan etmiştir.¹⁰⁶

Meşrutiyetten sonra siyasi bir harekete dönüşen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı bünyesinde yer alan tüm dini, siyasi, etnik ve kültürel çeşitliliğin temsilcilerini bir araya toplamaya çalışmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin oluşturmaya çalıştığı bu mozaik yapının tüm siyasi ve fikri ayrılıklarına rağmen belki de üzerinde hem fikir oldukları tek husus, II. Abdülhamit'i tahttan indirmektir. Onlar için II. Abdülhamit'e muhalif olmak, onun inandığı her şeye karşı çıkmak anlamı taşıyordu. Buna İslam da dâhildi. Nitekim etkili isimlerinden birçoğu pozitivist eğilimlerin de etkisi ile İslam'ı da karşılarına alıyor ve fütursuzca eleştirilene tabi tutuyordu. Bu durum onlar için doğal bir hale dönüşmüştü. Başta İslami kavramları siyasi bir jargon olarak kullanan ve birçok kanaat önderini bünyesinde barındıran İttihat ve Terakki cemiyeti, iktidar olduktan sonra hiçbir şekilde İslam'ın hassasiyet gösterdiği konuları kendi siyasi tüzükleri içerisine almamışlardır.¹⁰⁷

3.6. II. Abdülhamit'e Muhalif Olan İslamcı Aydınlar

“İslamcılık”, kavram olarak çokça kullanılan ancak henüz ortak bir tanımı bulunmayan nadir kavramlardan bir tanesidir. Bu kavram daha çok Osmanlı Devleti'nin çöküş döneminde, bazı aydınların ileri sürmüş oldukları kurtuluş politikalarından birisini

¹⁰⁶ Azmi Özcan, “Sultan II. Abdülhamid Muhalefet ve Din”, *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Yay. Haz. C. Yılmaz (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları), 84.

¹⁰⁷ a.g.e., 85.

tanımlamak üzere kullanılmıştır. İslamcılık, Müslümanların içinde buldukları ve geçirmiş oldukları zor süreçlerin çıkış yolunun İslami referanslar olması gerektiğini savunan bunun siyasal, sosyal ve kültürel bir yönünün olduğunu iddia eden bir hareketin adı olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁸

II. Abdülhamit döneminde İttihat-ı İslam fikri ön plana çıkmış ve İslamcılar bu politika üzerinde görüş birliği içerisinde olmuşlardır. İttihat-ı İslam, kavram olarak 1860'lı yıllardan sonra Osmanlı'nın literatürüne girmiştir. İslam Birliği düşüncesi, 1877'den itibaren Batı dünyasında Panislamizm olarak isimlendirilmiş ve bundan sonra bu kavram Batı'nın da gündemine girmiştir. İslamcılık veya İttihat-ı İslam fikri, Osmanlı Devleti'ni, Batılı devletlerin medeniyet ve kültürel sömürüsüne karşı koruyacak bir yol olabileceğine inanılmıştır. Bu aydınların yanı sıra Sultan II. Abdülhamit de Batılı devletlerin kendisine aralıksız baskı kurmaları ve kendisini sıkıştırmaları üzerine, devlet olarak içinde bulunulan siyasi, ekonomik ve askeri problemlere karşı çözüm üretebilmek ve müdafaa hakkını kullanmak üzere, İslam Birliği politikasını devletin siyasi tarzı olarak kullanmıştır. Bunun için II. Abdülhamit, Anadolu dışında bulunan Müslümanlar ile zihinsel ve duygusal anlamda bir takım bağlar kurmuştur. Onun bu siyaseti, Müslüman beldeleri, dış devletlerin müdahalelerine karşı korumak ve yeri geldiğinde onların yardımına başvurma amacını taşımıştır. Bu düşünce ve siyasetten hareketle Hilafet makamı olarak, İstanbul dışında kalan diğer Müslümanlara bazen tarikat şeyhleri vasıtası ile bazen de özel temsilciler aracılığıyla ulaşılmaya çalışılmış ve dünyadaki tüm Müslümanlar, Halifelik sıfatı altında II. Abdülhamit'in liderliğinde toplanmaya davet edilmiştir.¹⁰⁹

Hem halifelik makamını hem de Osmanlı sultanlığını elinde bulduran Sultan II. Abdülhamit, zaten Müslümanların doğal lideri konumundaydı. Zaten lideri olduğu bu kitleyi bölünmelerden ve dış güçlerin işgallerinden korumak onun liderliğinin gereği idi. Bundan dolayı yeryüzünde ciddi bir güç olan ve etki alanı geniş olan İslami varlığın, bir şekilde sömürgecilere karşı kullanılması onun elini güçlendiren bir koz

¹⁰⁸ Hulusi Şentürk, *İslamcılık Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2011), 17-19.

¹⁰⁹ Caner Arabacı, "II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 217.

niteliği taşıyordu.¹¹⁰ II. Abdülhamit'in bu hususta yapmış olduğu birçok çalışma mevcuttur. Çin, Hindistan ve Afrika'da bulunan Müslümanları bir araya getirerek, onlar arasındaki kardeşlik duygularını pekiştirip, güçlendirmek İttihadı İslam kapsamında yapılan çalışmalardan sadece bir tanesidir. Yine Japonya'ya heyetler göndermesi, Rusya ve İngiltere'ye konjonktürel fırsat vermemek için İran ile anlaşma yollarını araması bu durumun bir sonucudur.¹¹¹ Bu çalışmaların Batılı devletlerin sömürüsüne karşılık gelişmiş bir savunma refleksi olduğu da söylenebilir. Nihayetinde İslam birliği düşüncesi, bu savunma refleksinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Zaten 1876 tarihinde Kanunu Esasi'ye göre İslam, devletin resmi dini, padişah da İslam'ın koruyucusu olarak kabul edilmiştir.¹¹²

Sultan II. Abdülhamit, İslam'ın emir ve yasaklarını şahsında yaşadığı gibi bunu kendi siyasetine de yansıtmıştır. İç ve dış siyasetinde İslami anlayışı kendisine temel edinen bir sultana, İslamcı aydınlar tarafından muhalefet edilmesi, ciddi ciddi düşünülmesi gereken bir husustur. İslamcı aydınların Abdülhamit'e karşı geliştirmiş oldukları muhalefet, iki ana eksen üzerinde oluşmuştur. Bunlardan ilki "İstibdat", ikincisi ise "Meşrutiyet-i Meşru'a" dır. Bu cenahın aydın zümresi, "meşrutiyet" ve "İstibdat" kavramlarına İslami kaynakları referans göstererek yaklaşmışlardır. Kendilerinden önce kısmen bu jargonu kullanan Yeni Osmanlıların geliştirmiş oldukları argümanları daha etkili ve daha profesyonel bir dil ile gündeme getirmişlerdir. İslamcı aydınları, diğer muhaliflerden ayıran en büyük özellikleri ise onların Abdülhamit'e karşı kullandıkları dini jargonları ve bu jargonun temel kaynakları olmuştur. İslamcı aydınların bu tutumları, meşrutiyetin ilanı noktasında muhafazakâr kesimin desteğini

¹¹⁰ a.g.e., 217.

¹¹¹ Muhammed Alî Muhammed Uffin, "Sultan II. Abdülhamid ve İslâmî Görüşleri 1876 – 1909 "Tarihî/Belgesel İnceleme", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, çev. H. Ölmez, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 264.

¹¹² Caner Arabacı, " II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 217.

sağlamış ve II. Abdülhamit belki de hiç beklemediği bir yerden muhalefet görmüştür.¹¹³

Bu süreci en başından beri bilinçli ve kontrollü bir şekilde yöneten İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yöneticileriydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti, halkın muhafazakâr olduğunu biliyor ve onların dini duygularını daha çok İslamcı aydınlar üzerinden yönetiyordu. İstanbul'daki büyük camiiler vasıtasıyla halka meşrutiyeti anlatan İslamcı aydınlar, halkın meşrutiyeti benimsemesinde büyük bir rol oynamışlardır. Meşrutiyetin, İslamcı aydınlar tarafından dini kavramlarla anlatılması, ulema ve medrese sınıfının meşrutiyete ve İttihatçılara olan bakış açısını da yumuşatmıştır. Halka ve medrese öğrencilerine meşrutiyet anlatılırken kullanılan kavramlar, özellikle İslami geleneğe uyan kavramlardan seçiliyordu. Bu kavramlar üzerinde özenle duruluyor ve halkın tepkisinden ziyade desteğini alacak kelimeler tercih ediliyordu. Batı'nın "demokrasi" kavramı yerine "meşveret"; "parlamento" kelimesi yerine ise "şura" gibi kavramlar kullanılmaktaydı.¹¹⁴ Millete titizlikle anlatılan tüm bu kavramlar, istenilen sonucu vermiş ve millet bu kavramlara karşı tepki göstermemiştir. II. Abdülhamit'e muhalif olan İslamcı aydınlar, işi biraz daha ileri boyuta taşımış ve büyük camilerde meşrutiyeti öven vaazlar vermişlerdir. Bunun haricinde şehirleri ve kasabaları dolaşip aşiret üyeleri ve medrese öğrencilerine konferanslar yoluyla meşrutiyeti anlatan İslamcılar da bulunmaktadır. Meşrutiyete katkı sağlama uğruna kimi zaman konferanslar vererek kimi zaman ise farklı çalışmalar içerisinde bulunarak buna katkı sağlamış olan İslamcı aydınları, konunun bütünlüğü açısından kısaca tanıtmakta fayda görülmektedir.

3.6.1. Said Nursi

Meşrutiyet anlayışını, tamamen İslami meşverete dayalı bir devlet sistemi¹¹⁵ üzerine kuran Said Nursi, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile sıkı bir yakınlık kurmuş ve halka meşrutiyeti anlatma noktasında aktif bir rol oynamıştır. Meşrutiyeti anlatması için Dâhiliye Nezaretinden almış olduğu destek ile Doğuda bulunan birçok Kürt aşiretine

¹¹³ İbrahim Halil Ozan, "II. Abdülhamid döneminde İslamcı Muhalefet ve Mehmet Akif Ersoy", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.4, S.4-5, (2016): 146-164

¹¹⁴ a.g.e., 146-164.

¹¹⁵ Sırma, "*Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*", 205.

mektuplar göndererek onları meşrutiyete teşvik etmiş ve destek vermelerini istemiştir. Kürt aşiretlerine mektup göndermenin yanı sıra bizzat doğu illerine seyahatler düzenleyen Said Nursi, bir takım konferanslar yoluyla bir çeşit alan çalışması da yapmıştır.¹¹⁶

II. Abdülhamit dönemi için “istibdat”, II. Abdülhamit için ise “müstebit” kavramlarını kullanan Said Nursi, siyaseten İslam Birliğini istemiş ve II. Abdülhamit’e karşı ciddi bir muhalefet göstermiştir. Said Nursi, meşrutiyetin gelmesi ve II. Abdülhamit devrinin sona ermesi için uğraş gösteren İslamcı aydın zümresi içerisinde listenin üst sıralarında yer almaktadır. Said Nursi, umuma açık birçok mekân gezerek “İstibdadın, zulüm ve tahakküm; meşrutiyetin ise adalet ve şeriat” olduğunu savunmuştur.¹¹⁷

Said Nursi’nin risalelerinde hayatını bazı devrelere ayırdığı, bu devreleri de “Eski Said” ve “Yeni Said” olarak ayırdığı herkesçe genel kabuldür. Onun “Eski Said” olarak isimlendirdiği dönem, II. Abdülhamit’e muhalif olduğu dönemlere denk gelmektedir. Hayatından bir bölümü böyle tanımlamış olması aslında onun girişmiş olduğu bazı eylemlere karşı duymuş olduğu pişmanlığı göstermektedir. Pişmanlığını duyduğu bu dönem içerisine, II. Abdülhamit’e karşı yapmış olduğu eleştiriler ve muhalefeti de katmak mümkündür. Said Nursi’nin, II. Abdülhamit’in tahttan indirilmesinden sonra yapmış olduğu muhalefet ve eleştirilerinden dolayı pişmanlığını yıllar sonra II. Abdülhamit’in torununa karşı itiraf etmesi ve kendisinin affedilmesi için üç defa helallik istemesi bunun en büyük delillerindendir.¹¹⁸

3.6.2. Mehmet Akif Ersoy

II. Abdülhamit iktidarına karşı olanlardan biri de İstiklal Şairimiz Mehmet Akif Ersoy’dur. Dönemin hararetli İslamcılarında biri olan M. Akif, doğrudan saray veya Osmanlı hanedanlığına karşı bir tavır takınmamıştır. Ancak Akif, II. Abdülhamit’i sevmemiş ve onun iktidar olduğu dönemden bahsederken şiirinde “İstibdat Devri”

¹¹⁶ İbrahim Halil Ozan, “II. Abdülhamid döneminde İslamcı Muhalefet ve Mehmet Akif Ersoy”, 152-153.

¹¹⁷ Caner Arabacı, “ II. Abdülhamid’e İslamcı Muhalefet”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 217.

¹¹⁸ <https://www.yenisafak.com/gundem/said-nursi-abdulhamide-haksizlik-ettim-2446563> [28.06.2020].

kelimesini kullanmıştır.¹¹⁹ Kaleme almış olduğu “İstibdat” başlıklı şiirinde Abdülhamit dönemini çok sert bir dille eleştirmiştir. Bu şiirin ilk mısraları şöyledir:

“Çoktan beridir vardı benim bir derdim:

Gideyim, zâlimi îkâz edeyim, isterdim...

Kafes ardında hanımlar gibi saklıydı Hamid

Koca şefketli! Hakikât bunu etmezdim ümid.”¹²⁰

Şiirinden de anlaşılacağı üzere Mehmet Akif, II. Abdülhamit’i ve iktidarını doğrudan hedef almaktadır. Aslında Mehmet Akif’in, Abdülhamit’e olan muhalefeti onun çocukluk ve gençlik dönemine denk gelmektedir. Çünkü Akif’in çevresinde bulunan birçok isim Abdülhamit’i sevmemekte ve onun aleyhtarlığını yapmaktadır. Mehmet Akif’in II. Abdülhamit’e karşı göstermiş olduğu nefret ve muhalefetin altında çevresinden etkilenme durumu muhtemeldir. Etkilenmiş olduğu şahısların başında babası ve Fatih Merkez Rüştüyesinde ismen zikrettiği Türkçe hocası “Mehmet Kadri Nâsıh” gelmektedir. Mehmet Akif’in zihnindeki olumsuz Abdülhamit profilini sadece babası ve hocası değil arkadaşları da ciddi olarak tetiklemişlerdir. Belki de Akif, çevresindekilerin söylemlerinden etkilenerek Abdülhamit için “zalim, korkak ve kabahatli” gibi ifadeler kullanmıştır.¹²¹

Mehmet Akif’in, hayatının en önemli tanıklarından biri olan Cemal Kuntay, Akif ile ilgili önemli bilgiler aktarmıştır. Kuntay, Akif’in II. Abdülhamit’e karşı duyduğu husumet ile ilgili şu bilgiyi vermiştir. “Akif, üç padişaktan Reşad’a kızıyor, Hamid’den iğreniyor, Vahdeddin’e hem kızıyor hem de iğreniyor.”¹²² Kuntay’ın aktardığı bilgiye göre Akif’in II. Abdülhamit’e karşı duyduğu kin ve nefret çok ileri düzeydedir. Ancak M. Akif’in son yıllarında Abdülhamit ile ilgili kaleme almış olduğu bir pişmanlık şiirinin de bulunduğu unutulmamalıdır.

¹¹⁹ Nihat Karaer, “Mehmet Akif Ve Sultan II. Abdülhamit”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 26, (2011): 137-144.

¹²⁰ Mehmed Akif Ersoy, *Safahat*, 4. bs. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 375.

¹²¹ Caner Arabacı, “II. Abdülhamid’e İslamcı Muhalefet”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 235-236.

¹²² Ozan, “II. Abdülhamid döneminde İslamcı Muhalefet ve Mehmet Akif Ersoy”, 157.

3.6.3. Elmalılı A. Hamdi Yazır

Elmalılı Hamdi Yazır, Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğmuştur. Aslen ise Burdur'un Gölhisar ilçesine bağlı Yazır köyüne mensuptur. Babası Numan Efendi, Elmalı Şer'iyeye Mahkemesi'nde başkâtiplik yapmaktaydı. Hafızlığıyla beraber İlk ve orta öğrenimini Elmalı'da tamamlayan Hamdi Yazır, bundan sonra tahsiline devam etmek üzere dayısı ile birlikte İstanbul'a gelip Küçük Ayasofya Medresesi'ne yerleşmiş ve farklı hocalardan dersler görerek kendisini geliştirmişti.¹²³

Elmalılı Hamdi Yazır'ın, yazmış olduğu "Hak Dini Kuran Dili" isimli tefsir kitabı günümüzde alanında en çok tercih edilen eserler arasındadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile beraber olan Elmalılı Hamdi Yazır, II. Abdülhamit karşıtı olan İslamcı aydınların safında yer almaktadır. İslamcı aydınlar içerisinde meşrutiyeti en hararetle savunan isimlerden bir tanesidir. Bazı uzmanlar Elmalılı Hamdi Yazır'ın meşrutiyetten beklentisinin, "ülkenin çağdaş ilim ve medeniyet seviyesine çıkması"¹²⁴ olarak ifade etmektedir.

Elmalılı Hamdi Yazır, II. Meşrutiyet'in ilk meclisinde Antalya milletvekilliği yapmıştır. Onun vekil olduğu bu dönemde kendisinin kaleme aldığı fetva müsveddesi ile Abdülhamit tahttan indirilmiştir. Ancak kararın gerçekleşmesi için fetva alınması şarttı ve bu fetvanın şeriat hükümlerine göre uygunluğunu denetleyen fetva emini tarafından onaylanması gerekmekteydi. Fetva Emini Hacı Nuri Efendi fetva müsveddesinde yer alan ifadelerin doğru olmadığına ve bahsedilen durumların gerçekleşmediğini savunmuşsa da Elmalı Hamdi Yazır, kendisini bir şekilde razı etmiş ve onay vermesini sağlamıştır.¹²⁵

¹²³ Yusuf Şevki Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", <https://islamansiklopedisi.org.tr/elmalili-muhammed-hamdi> [28.12.2019].

¹²⁴ Caner Arabacı, "II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 234.

¹²⁵ Yavuz, "Elmalılı Muhammed Hamdi", <https://islamansiklopedisi.org.tr/elmalili-muhammed-hamdi> [28.12.2019].

Elmalılı Hamdi Yazır, yıllar sonra hayatımda yaptığım en büyük hata, Sultan Abdülhamit'in hal'i meselesine karışmamdı diyerek pişmanlığını dile getirmişse de artık ortada düzeltilecek veya telafi edilecek bir durum kalmamıştı.¹²⁶

3.6.4. Ali Suavi

Ali Suavi, 1838'de İstanbul Cerrahpaşa'da dünyaya gelmiştir. Babası Çankırı'dan İstanbul'a göçmüş ve geçimini kâğıtçılıkla temin etmiştir. Ali Suavi'nin tahsilini nerede yaptığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak Ulum gazetesinde yayımlanan "Yeni Osmanlılar Tarihi" isimli eserinde Davut Paşa Rüştüyesini bitirmiştir. Ali Suavi, Bâb-ı Seraskerî'de Dersaadet Yoklama Kalem'ine girmiş ve birkaç yıl kâtip olarak çalışmıştır. Kâtiplik görevini bıraktıktan sonra muhtelif yerlerde hocalık yapmıştır.¹²⁷

Ali Suavi, Sultan II. Abdülhamit döneminde İstanbul'a gelmiş ve II. Abdülhamit tarafından dış meseleler ile ilgili olarak Batı'daki neşriyatı takip etmesi ve tercüme etmesi için Cem'iyet-i Mütercimîn üyeliğine seçilmişti. Cemiyet daha ilk toplantısında dağılmış ve orada çalışma fırsatı bulamamıştır. Mithat Paşa'nın azledildiği ve Meclis-i Mebusan'ın birinci döneminin bittiği günlerde Mithat Paşa ve meşrutiyet aleyhine yazdığı bazı makaleler ile Yıldız'ın güvenini kazanmış ve Mekteb-i Sultani müdürlüğüne getirilmiştir. Ancak müdürlüğünü yaptığı Mekteb-i Sultani'nin bir yıl içerisinde idare ve disiplininin bozulmuş olması ve İngiliz olan eşi ile okulda kalmasından dolayı çıkan dedikodular yüzünden bir yıl sonra tüm resmi görevleri elinden alınmıştır.¹²⁸

Bundan sonra her fırsatta hükümetin dış politikasını eleştiren Ali Suavi, yaklaşık 250 Filibeli muhaciri bir araya toplayıp Çırağan Sarayı'na baskın düzenleyerek II. Abdülhamit'i tahttan indirip yerine ağabeyi olan V. Murat'ı geçirmek ister. Ancak Beşiktaş Karakolu muhafızı olan Yedi Sekiz Hasan Paşa tarafından başına vurulan bir sopa darbesi ile oracıkta öldürülür.¹²⁹ Fikri altyapısında İslamcılıkla beraber farklı

¹²⁶ <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/elmalili-hamdi-yazirin-abdulhamid-pismanligi/9> [28.12.2019].

¹²⁷ Abdullah Uçman, "Ali Suâvi", <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-suavi> [28.12.2019].

¹²⁸ a.g.e., [28.12.2019].

¹²⁹ a.g.e., [28.12.2019].

çizgiler de bulunan Ali Suavi, bu darbe girişiminden sonra “Sarıklı İhtilalci” olarak anılacaktır.¹³⁰

3.6.5. Said Halim Paşa

Mehmed Said Halim Paşa, 1864’de Kahire’de doğmuştur. Babası Vezir Halim Paşa, dedesi ise Kavalalı Mehmet Ali Paşa’dır. Said Halim Paşa, altı yaşına kadar Kahire’de kalmış sonra eğitimini almak üzere İsviçre’ye gitmiştir. Siyasi faaliyetlerinin ara dönemlerini Mısır ve Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde geçirmiştir. Daha sonra İstanbul’a dönerek memur olmuştur. Said Halim Paşa; İngilizce, Arapça, Farsça ve Fransızca’yı iyi bilen biriydi.¹³¹

13 Mayıs 1888’de II. Abdülhamit tarafından ikinci rütbeden “Mecîdî Nişânı” ile ödüllendirilmiş ve kısa bir zaman sonra “Şûrâ-yı Devlet” üyeliğine atanmıştır.¹³² 1903’de Jön Türkler ile bağlantısı olduğu iddiası ile İstanbul’dan sürgüne gönderilmiştir. Mısır ve Avrupa’ya giderek Jön Türkler ile irtibata geçmiş, onlara maddi ve fikri anlamda destek vermiştir. 1906’da İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin müfettişliğine getirilen Said Halim Paşa, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra diğer ittihatçılar ile beraber İstanbul’a geri gelmiştir. 1913 yılının başlarında Hariciye Nazırı olmuş aynı yılın Haziran ayında ise Sadrazamlık makamına getirilmiştir.¹³³

Said Halim Paşa, İttihat ve Terakki cemiyetindeki İslamcılarının en etkili şahsiyetlerinden biridir. “İslamlaşmak” isimli eseri kaleme alan Said Halim Paşa, kurtuluşun İslam’a yönelme ile mümkün olacağını ifade etmiştir. Said Halim Paşa, Müslümanların halifenin etrafında toplanması gerektiğini ve yine Müslümanların din birliğini ön plana çıkarmalarının gerekliliği üzerinde durmuştur. Said Halim Paşa’ya göre dinde cehalet, inançta yetersizlik, İslam Birliği’nin önündeki en büyük engellerden bir tanesidir. Ancak Said Halim Paşa’nın bu düşüncüyü savunduğu

¹³⁰ Caner Arabacı, “ II. Abdülhamid’e İslamcı Muhalefet”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 226.

¹³¹ Halit Bekiroğlu, *Said Halim Paşa ve Siyaset Ahlakı*, 2. bs. (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2016), 18.

¹³² a.g.e., 18.

¹³³ M. Hanefi Bostan, “Said Halim Paşa” <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-halim-pasa> [28.12.2019].

dönemler II. Abdülhamit'in devrildiği ve evinde ölümünü beklediği döneme denk gelmiştir.¹³⁴

3.6.6. Babanzâde Ahmet Naim

Babanzadeler'den Mustafa Zihni Paşa'nın oğlu olan Ahmet Naim, Galatasaray Sultânîsi ve Mülkiye mektebinden tahsil görmüştür. Hariciye Nezareti Tercüme Kalem'inde çalışmıştır. Bundan sonra Maarif Nezareti Yüksek Tedrisat müdürü yapılmıştır.¹³⁵

Arapça, Farsça ve Fransızcaya iyi derecede hâkim olan Babanzâde Ahmet Naim'in birçok telif ettiği ve çevirdiği eser mevcuttur. İslam birliği ve İslam kardeşliği konusunda çok hassas bir kişiliğe sahiptir. Bu birliğe zarar vermek isteyen her harekete karşı bir duruş tavrı sergilemiştir. Döneminin birçok önde gelen şahsiyeti gibi Babanzâde Ahmet Naim de ilk zamanlar İttihat ve Terakki cemiyetine üye olmuştur. Konu ile ilgili Arabacı, Mahir İz 'den aldığı alıntıyı bizlere şöyle sunmaktadır.

*Mahir İz, Abdülhamid idaresine karşı olan hürriyetçi ulemadan Hoca Kadri Efendi, Küçük Hamdi Efendi, Babanzâde Naîm, Akif ve arkadaşları için şu tespiti yapar: "Hep istibdat idaresinden müşteki idiler; fakat Meşrutiyet'in ilanından daha bir sene geçmeden hep birden nâdim oldular, tövbe ettiler. En geç kalan filozof Rıza Tevfik Bey idi ki, o da nedametini 'Abdülhamîdin Ruhâniyetinden İstimdad' diye yazdığı manzume ile ilan etmiştir."*¹³⁶

Yukarıda zikredilen bu isimlerin haricinde II. Abdülhamit'e muhalif olan başka İslamcılar da bulunmaktadır. Namık Kemal, Abdurreşit İbrahim, Mizancı Murat/Mehmet Murat, Filibeli Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, Manastırlı İsmail Hakkı bu isimlerden bazılarıdır.

¹³⁴ Caner Arabacı, " II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 231.

¹³⁵ İsmail L. Çakan, "Babanzâde Ahmet Naim" <https://islamansiklopedisi.org.tr/babanzade-ahmed-naim> [28.12.2019].

¹³⁶ Mahir İz, *Yılların İzi*, Kitabevi Yayını, İstanbul 1990, s. 358; Caner Arabacı, "II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 234.

Sonuç olarak denilebilir ki; Sultan II. Abdülhamit, devlet adamı ve aydın zümrelerin kendisini destekleme noktasında şanssız bir devlet başkanı olmuştur. Halkın büyük bir bölümünün kendisini desteklemesi veya Yıldız İstihbaratının iyi çalışması hiçbir zaman aydın kesimin oluşturduğu etkiyi gösterememiştir. Bu dönemin muhalif aydınları daha çok dış etkilere açık, kendi devleti ile mücadele eden bir rol üstlenmişlerdir. Çok yönlü saldırıların olduğu bu dönemde, devleti kurtarabilme adına alınan birçok tedbiri ve yönetim şeklini İslamcı aydınlar eleştirmekten geri durmamışlardır. Hatta bu aydınlar, Sultan II. Abdülhamit ile mücadele etmesinden dolayı İttihat ve Terakki'yi “Cemiyet-i Mukaddese” olarak görmüşlerdir. Abdülhamit tahttan indirilip devlet yönetimi acemi kaptanların eline geçince, özellikle de muhalif olan İslamcı aydınlar eleştirdikleri dönemin çok daha kötüsünü yaşamışlardır.¹³⁷

3.7. II. Abdülhamit'i Tahttan İndiren Fetva

Osmanlı Devleti'nde, ulemalar her zaman el üstünde tutulmuştur. Ulema sadece diyanetin değil aynı zamanda hukukun da temsilcisi konumundaydılar. Onlara verilen bu imtiyazın kaynağı Kuran-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde ilme ve âlime verilen değerden kaynaklanıyordu. Kendilerine gösterilen bu itimadın ve değer, Osmanlı padişahları tarafından da gösterilmesi gayet tabii bir durumdu.. Ancak gösterilen bu değerle birlikte Sultan II. Abdülhamit, ulemaları daima göz hapsinde tutmuş ve onlara karşı hep temkinli ve şüpheli yaklaşmıştır. Bu durum elbette sebepsiz değildir. Nitekim henüz şer'i ve örfî şartlar oluşmadan ulemanın almış olduğu karar ile önce amcası Sultan Abdülaziz tahttan hal edilmiş ve sonra Abdülaziz'in yerine geçen ağabeyi V. Murat da sürdürmüş olduğu kısa bir saltanat sonrası akli dengesinin yerinde olmadığı kanaatine varılarak hakkında verilen bir fetva ile tahttan indirilmiştir. Bir gün kendisinin de aynı sonla karşılaşabileceği ihtimali ve bunun ancak ulemanın vereceği bir fetva ile gerçekleşeceği endişesi Abdülhamit'in zihninden hiç çıkmamış ve hep bu endişe ile yaşamıştır. Nitekim endişesini taşıdığı bu durum uzun yıllar sonra gerçekleşmiş ve II. Abdülhamit, amcası Abdülaziz ve ağabeyi V. Murat ile aynı kaderi

¹³⁷ Caner Arabacı, “ II. Abdülhamid'e İslamcı Muhalefet”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 237.

yaşamıştır. 27 Nisan 1909 tarihinde hakkında verilen bir fetva ile II. Abdülhamit tahttan indirilmiştir.¹³⁸

II. Abdülhamit'in tahttan hal'ini onaylayan fetva mecliste yazılmış ve ittihatçı mebusların hemen hemen tamamı tarafından onaylanmıştır. O gün meclise ayan reisi Said Paşa başkanlık etmiş ve daha ilk oturumda Yıldız Sarayı'nın teslim alındığını ve herhangi bir endişeye mahal kalmadığına dair Mahmut Şevket Paşa'dan gelen telgraf mebuslara okunmuştur. Birçok hatip kürsüde söz hakkı almak istemiş ancak Gazi Muhtar Paşa hepsinden evvel harekete geçerek şu ifadeleri kullanmıştır:

*Bugün Cenab-ı Hakk Meclis-i Milli'ye bir mühim vazife tevdi etmiştir. Millet telaş içinde bu vazifenin ifasını bekliyor. Hepimiz kalbimizde evvelce kararımızı vermişizdir. Sözü uzatmağa hacet yoktur... Saniyen ahval-i mümâsilede fetvaya müracaat olunmak adet olmakla bu gün dahi meselenin taraf-ı şer-i şeriften istifâ olunmasını teklif ediyorum.*¹³⁹

Gazi Muhtar Paşa'nın bu sözleri orada bulunanların duygularına tercüman oldu ve fazla söze gerek kalmadan mecliste alkışlanarak kabul edildi.

Fetva emini Hacı Nuri Efendi'ye, meclise gelmesi için uzman bir heyet gönderildi. Hacı Nuri Efendi geldiğinde Ayan ve Mebusan reisleri, Tevfik Rıza Paşa'nın kabinesi ve fıkıh ilmine mensup birkaç vekil,¹⁴⁰ Meclis-i Mebusan Reis'i olan Ahmet Rıza Bey'in odasında toplandılar. Mebuslar kaleme almış oldukları fetvayı Hacı Nuri Efendiye verdiler. Nuri Efendi bu fetvayı tasvip etmekten kaçınarak kendisinin fetvaya memur olmadığını, bundan dolayı görüşünün de bir önem teşkil etmediğini ifade ederek Şeyhu'l İslam Ziyâeddin Efendi'yi işaret etti ve fetva vermek kendilerine aittir nasıl isterlerse o şekilde icra ederler dedi. Bunun üzerine söz uzayınca içeridekiler, dışarıda toplanan insanların ifadelerden ziyade fiiliyata baktığını söylediler. Sonunda Nuri Efendi "Hal'de meymenet yoktur. Tebeddül-i saltanat muktezi ise teklif ediniz,

¹³⁸ Mehmet İpşirli, "Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan indiren Fetvalar", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 89-90.

¹³⁹ Abdurrahman Şeref, *Abdülhamid-i Saniye Dair*, (İstanbul: Hilal Matbaası), 4-5.

¹⁴⁰ Bu vekillerden birinin Elmalı Hamdi Yazır olduğu ifade edilmektedir. Bkz: Yavuz Bahadıroğlu, "Kudretli Sultan II. Abdülhamid Han (1842-1918)", 51. bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 187.

nefsini azletsin” diyerek görüşünü ifade etti. Bunun üzerine orada bulunanlar fetvanın sonuna “hal olunmak veya istifa teklif edilmek şıklarından hangisini erbab-ı hal ve akd tercih eylerse icrası” mealindeki ifadeyi ekleyerek Hacı Nuri Efendiyi razı ettiler.¹⁴¹

Bu esnada Yıldız Sarayı, Hareket Ordusu'nun muhasarası altındaydı. Artık Abdülhamit, bu karar karşısında istese de muhalefet gösterecek durumda değildi. Bundan sonra meclis tekrar oturuma açıldı ve yeni oturum fetvanın okunmasıyla başladı. Sait Paşa kürsüye çıkarak “Efendiler okunan fetva-yı şerife ve millet tarafından gösterilen arzu-yı umumi mucibince Sultan Abdülhamid Han-ı Sani'nin hilafet ve saltanattan hal'ine karar veriyor musunuz?” diye sordu. Vekiller elini kaldırmak suretiyle kararı onayladılar. Sait Paşa bundan sonra: “Sultan Abdülhamid hal olundu. Serir-i hilafet ve saltanata veliaht-ı meşru Mehmed Reşat Efendi hazretlerinin iclâsına karar veriyor musunuz? Yaşasın Sultan Mehmed Han-ı Hamis” nidalarıyla bu teklif mecliste kabul edilerek II. Abdülhamit tahttan hal edilmiş oldu.¹⁴²

Mecliste II. Abdülhamit'in tahttan indirildiğine dair hakkında verilen fetvayı tebliğ etmek üzere bir heyet seçilmiştir. Ancak fetvayı tebliğ edecek isimler oldukça ilginç kimselerdir. Heyette yer alanlardan biri Osmanlı vatandaşı olan Yahudi Emanuel Karasu'dur. Kendisi aynı zamanda Selanik milletvekilidir. Heyette bulunan bu ismin ilginç olmasının sebebi, daha önce Filistin'de Yahudiler için Abdülhamit'ten toprak isteyen heyetin içerisinde yer almasıdır. Yine bu heyet içerisinde ilginç olan isimlerden biri de Ermeni Senatör Aram Efendi'dir. Bu isim de daha önceden Abdülhamit'e suikast planlayacak kadar ileri giden bir kimsedir ve Ermeni çeteleriyle görüşme halinde olan bir kişidir. Heyette yer alan üçüncü isim ise jandarma paşası olan Arnavut Esad Toptani'dir. Çok ilginçtir, II. Abdülhamit, tahttan indirildikten birkaç sene sonra Esad Toptani, Arnavutluk'un bağımsızlığı için Osmanlı Devleti'ne karşı cephe almış ve çetecilik faaliyetlerine karışarak Arnavutluk'un Osmanlı'dan kopmasına sebep olmuştur. Heyette yer alan dördüncü isim de Gürcü Arif Hikmet Paşa'dır. Abdülhamit'in birçok iyiliğine mazhar olan Arif Hikmet Paşa belki de bu heyet içerisinde en masum olan kişidir. Aslında burada ilginç olan şey II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesine sebep olan fetvadan ziyade, bir İslam halifesine bu kararı bildirmeye memur kılınan dört kişiden ikisinin Müslüman dahi olmamasıdır. Bu

¹⁴¹ Şeref, *Abdülhamid-i Saniye Dair*, 5.

¹⁴² a.g.e., 6-7.

durum, II. Abdülhamit'in çok zoruna gitmiş olacak ki Müslümanların dini merkezlerinden biri olan Filistin'i Osmanlı Devleti'nden koparmak isteyen Emanuel Karasu'yu göstererek "Bunun aranızda ne işi var?" diye sormaktan kendini alıkoyamayacaktır.¹⁴³

Sultan Abdülhamit'in kızı Ayşe Osmanoğlu, hatıratında hal kararını tebliğ eden heyet ile ilgili Abdülhamit'in yorumunu okuyucularına şöyle aktarmaktadır:

*Sonra bize heyet âzasını anlatmaya başladı, 'Baştaki çok iyiliğimi görmüş olan Esad Toptanî'dir. İkincisi Arif Hikmet'tir ki bizim kızlarağası Abdülgani'nin yetiştirdiği ve o yüzden himayeme aldığım, ferikliğe kadar yükselttiğim bir nankördür. Öbür ikisi de Yahudi Karasu ile Ermeni Aram'dır. Milletim namına otuz üç senelik hizmetimin mükâfatı memlekete ve milletime düşman olduklarına şüphe etmediğim bu adamlar tarafından hal'imin tebliği oldu. Zarar yok. Milletim masumdur. Bunları tertip edenler şahsi düşmanlarımdır. Fakat Allah Adil'dir. Bir gün elbet hakikat tecelli eder. Her ne ise takdir bu imiş.'*¹⁴⁴

II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi için meclis tarafından kabul edilen fetvanın Osmanlıcası ve sadeleştirilmiş hali ise şöyledir:

İmamü'l Müslimin olan Zeyd, bazı mesail-i mühimme-i şer'iyeyi kütüb-i şer'iyeden tay ve ihrâc ve kütüb-i mezkûreyi men' ve hark u ihrak ve beytülmalde tebzir ve israfı müsevveg-i şer'i hilâfında tasarruf ve bila sebab-i şer-i katl ve haps ve tağrîb-i reâyâ ve sâir gûne mezâlimi itiyat eyledikten sonra salâha rücu etmek üzere ahd ve kasem etmiş iken yemininde hânîs olarak ahval ve umûr-u müslimini bi'l-küllîyye muhtel kılacak fitne-i azime ihdâsında ısrar ve mukatele ika etmekle mene'a-i müslimin Zeyd-i mezburun tagallübünü izale ettiklerinde bilad-ı İslamiye'nin cevanib-i kesiresinden mezburu mahlu' tanıdıklarına dair ahbar-ı mütevaliye vürud edip mezburun bekasında zarar muhakkak ve zevalinde salah melhuz olmağın Zeyd-i mezbura imamet ve saltanattan

¹⁴³ Yavuz Bahadıroğlu, *Kudretli Sultan II. Abdülhamid Han (1842-1918)*, 51.bs. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 188.

¹⁴⁴ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 151.

*ferâğat teklif etmek veya hal' eylemek suretlerinden hangisi erbab-ı hall ü akd ve evliya-yı umur tarafından ercah görülür ise icrası vacip olur mu? El-Cevap: Olur*¹⁴⁵

Fetvanın günümüz Türkçesi ile sadeleştirilmiş hali:

*Müslümanların İmamı olan kimse, bazı önemli şer'i konuları şeriat kitaplarından çıkarsa ve bu kitapları yasak etse, yaksa ve yırtsa devlet hazinesini israf edip şeriata aykırı şekilde harcasa, idare ettiği kimseleri şer'i sebep olmadan öldürse, hapsetse, sürse, başka türlü zulümleri de adet edindikten sonra doğru yola yemin etmişken sözünden dönerek Müslümanların yaşayışını tamamen bozacak şekilde fitne çıkarmakta direnip onları birbirine öldürtse, buna engel olacak durumdaki Müslümanlar, onun bu zora dayanan tutumunu ortadan kaldırıncaya, İslam memleketlerinin pek çok yerlerinden hal' ve ayrılışında iyilik düşünülürse, kendisine imamet ve saltanattan vazgeçmek teklif etmek veya hal' etmek şekillerinden hangisi ehli'l hal ve'l akd tarafından daha iyi görülürse yapılması yerinde ve gerekli olur mu? El-Cevap: Olur.*¹⁴⁶

3.8. II. Abdülhamit'in Sürgün Hayatı ve Vefatı

II. Abdülhamit'e tahttan indirilip yerine Reşat Efendi'nin tahta geçtiğine dair Mebuslar meclisinin kararı sunulduğunda, onun tepkisi, "Madem 33 sene yönetmekte memnun edemedim kimi isterlerse hayırlı olsun. Ancak ricam bütün ailem ile birlikte beni biraderimin oturduğu Çırağan sarayına götürünüz." olmuştur.¹⁴⁷ Ancak Abdülhamit'in bu isteği reddedilmiş ve Meclisi Mebusan'ın ivedilikle almış olduğu kararla Selanik'e sürgüne gönderilmiştir. Sürgün bir gece vakti gerçekleşmiş ve Abdülhamit'in, yanına hususi birkaç eşyası dışında bir şey almasına da müsaade edilmemiştir. Abdülhamit'i yalnız bırakmak istemeyen bazı hanedan üyeleri de onunla birlikte Selanik'e gitmiştir. Kendisi ile birlikte sürgüne gönderilenlerin sayısı toplamda otuz sekiz kişi olarak

¹⁴⁵ Mehmet İpşirli, "Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan indiren Fetvalar", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi*, Yay. Haz. M. Bulut, vd. (İstanbul: İzü Yayınları), 98.

¹⁴⁶ a.g.e., 98.

¹⁴⁷ Osmanoğlu Ş., *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 45-46.

bildirilmektedir. O zaman henüz bir binbaşı olan Fethi Okyar, beraberinde bulunan yaklaşık kırk kişilik bir jandarma grubu ile II. Abdülhamit'e Selanik yolunda muhafızlık yapmıştır.¹⁴⁸

II. Abdülhamit, meşakkatli bir yolculuğun ardından Selanik'te Alâtini Köşkü'ne yerleştirilmiş ve burada birtakım sıkıntılar çekmiştir. Alâtini Köşkü'nde çekilen maddi ve manevi sıkıntılardan Şadiye Osmanoğlu hatıratında şu sözlerle bahsetmektedir:

İlk yemeklerimizi hatırlarım, büyük bir teneke tabla içinde getirilirdi. Pilav ve yoğurttan ibarettiler. Çatal ve kaşık yoktu. Ellerimizle, yiyebildiğimiz kadar yiyorduk. Babamın yemek takımını kahvecisi beraberinde getirmişti. Musluklar pis ve sular zehir gibi acı idi; üstelik biz bunu avucumuzla içiyorduk. Bardak yoktu. Panjurların açılması yasak edilmişti, güneş ve havadan da mahrumduk. Üzerimdeki elbiseyi çıkarır yıkarım, kuruyuncaya kadar çıplak oturur, beklerdim. Diğerleri de aynen böyle yaparlardı.¹⁴⁹

Abdülhamit, sultan olmadan önce öğrendiği marangozluk sanatını, sürgün olarak geçirmiş olduğu Selanik'te de imkân bulduğu kadarıyla devam ettirdi. Burada vaktini ya marangozluk ya da demircilikle geçiriyordu. Kendisinin dış dünya ile irtibat kurması tamamen engellenmişti. Çok az zamanlar bahçeye çıkmasına müsaade ediliyordu. Köşkü koruyan muhafızlarla da konuşulması kat'i suretle yasaklanmıştı.

Abdülhamit döneminde, Balkan devletleri arasında sürekli bir anlaşmazlık vardı. Bu ülkeler, Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra İttihat ve Terakki'nin de çabalarıyla aralarındaki anlaşmazlıklar çözülmüş ve bir ittifak kurulmuştu. Aralarında kurulan bu ittifak, onları Osmanlı'ya karşı harekete geçirmişti. Balkanlarda devletleri arasında kurulan İttifak, önce Rumeli'nin işgal edilmesine neden olmuş sonra da Selanik'i tehdit eder duruma gelmişti. Selanik'in işgal edileceği endişesi İttihatçıları harekete geçirmiş ve II. Abdülhamit, baş gösteren bu tehlikeden dolayı bir Alman gemisi vasıtasıyla Selanik'ten İstanbul'da bulunan Beylerbeyi Sarayı'na getirilmişti.¹⁵⁰ II. Abdülhamit Selanik'te tam 3 yıl, 6 ay, 3 gün sürgünde kalmıştı.

¹⁴⁸ Küçük, "Abdulhamid II", 223.

¹⁴⁹ Osmanoğlu Ş., *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 56.

¹⁵⁰ Küçük, "Abdulhamid II", 223.

Bundan sonraki esaret ise İstanbul'da devam edecekti. İttihatçılar bu vesileyle devletin düşmüş olduğu bu zor süreçten kurtulmak için ara ara gelip onun fikrini alacaklardı. Hatta bir keresinde yine Abdülhamit'in fikrini almak istemişler ancak Abdülhamit onlara:

Bu durumda benim verebileceğim bir fikir yoktur. Tavsiye edebileceğim hiçbir tedbir kalmamıştır. Çünkü bu devlet, harb-i umumiye girdiği gün yıkılmıştır. Sizi bana gönderen kimseler o çılgınlığı yapmadan önce göndermeliydiler. Bütün dünya denizlerine hâkim olan devletlere karşı Almanya ve Avusturya gibi kara hudutları içinde mahpus yaşayan iki devletle beraber ateşe atılmak, tarihin kaydettiği en büyük ahmaklıktır¹⁵¹ cevabını vermiştir.

Abdülhamit, bundan sonra kalan ömrünü Beylerbeyi Sarayı'nda geçirdi. 10 Şubat 1918 tarihinde gözlerini dünyaya yumdu. Topkapı Sarayı'na götürülen cenazesi yıkanıp kefenlendikten sonra, ertesi gün büyük bir tören ile Sultan Mahmut Türbesi'ne götürüldü. Ayasofya ve türbe arasında iki sıra asker bulunmaktaydı. Caddeler, sokaklar, evlerin balkon ve pencereleri insanlarla doluydu. Abdülhamit'in vefat etmesine sadece vatandaşlar değil, ömrünün büyük kısmını ona muhalif olmakla geçiren İttihatçılardan da üzülen ve hatta ölümüne gözyaşı dökenler olmuştur.¹⁵²

3.9. II. Abdülhamit Sonrası Pişmanlık

Sultan II. Abdülhamit, saltanatı boyunca imparatorluğun mevcut bütünlüğünü koruma siyaseti gütmüş, tahttan hal edildiğinde ise Osmanlı İmparatorluğu, Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki toprak sınırlarının ancak yüzde onuna karşılık gelecek bir kayıp yaşamıştı. Abdülhamit sonrası iktidarı ele geçirenler, uyguladıkları sert ve basiretsiz siyaset sonucu devlete birçok yerde toprak kaybı yaşattılar. Koskoca imparatorluk ile bağlantısı kesilen topraklarda bugün Suriye, Suudi Arabistan, Yemen, Mısır, Kuveyt, Ürdün, İsrail, Irak, Libya, Lübnan gibi on devlet kurulmuştur. Bunun haricinde Balkanlarda ve Akdeniz'de kaybedilen toprakları da sayacak olursak büyük bir imparatorluktan geriye aslında çok küçük bir toprak parçasının kaldığı söylenebilir. Bu kayıplar, II. Abdülhamit'ten sonra, bir imparatorluk için oldukça kısa sayılabilecek

¹⁵¹ Bahadıroğlu, *Kudretli Sultan II. Abdülhamid Han (1842-1918)*, 188.

¹⁵² a.g.e., 198.

bir süre zarfında meydana gelmiştir. Bu süre zarfında şayet Anadolu’da bir istiklal mücadelesi başlamamış olsaydı belki bugün üzerinde yaşadığımız vatan toprağı da olmayacaktı. ¹⁵³

II. Abdülhamit’e iktidarında muhalif olan birçok Türk aydını, onun tahttan indirilmesinden sonra umduklarını bulamamış hatta istibdat ve zulüm dönemi olarak isimlendirdikleri Abdülhamit devrini mumla arar hale gelmişlerdi. Dönemin ünlü doktorlarından ve aynı zamanda II. Meşrutiyet dönemi mebuslarından biri olan Dr. Rıza Nur, Abdülhamid sonrası siyasi atmosferi şu sözlerle anlatıyor: “Gelen Kadı, Giden Kadıya rahmet okutur derler ya, hakikaten öyle. Padişahlara kızdık: Meşrutiyet oldu derken Abdülhamid’i aradık. İttihatçılardan çok çektik; aman dedik ...” ¹⁵⁴ Rıza Nur, bu itiraflarını ve pişmanlıklarını hatıratının ilerleyen sayfalarında ara ara yenilemektedir. Yine hatıratının ilerleyen sayfalarında şu itirafları yapmaktan kendini alıkoyamayacaktır:

Hürriyet imha edildi. Yeni bir Zulüm ve istibdat devri başladı... Zavallı Hamid kaç kişiyi asmıştı. Hiç... Hele hiç hırsızlık etmedi, hiç fuhuş yapmadı, hiç israfa bulunmadı. Bilakis memlekette bunların önüne geçmeğe çalıştı idi. Bu devre bakınca insan Abdülhamid aleyhine kıyam ettiğine utanıyor.”¹⁵⁵ “ ... İttihadçuların halini görünce Abdülhamid aleyhine çalıştığımıza utanmış, ne büyük günah işlemişim demiştim... ¹⁵⁶

II. Abdülhamit’e iktidarı esnasında muhalif olup da onun tahttan indirilmesinden sonra pişmanlık yaşayan sadece Dr. Rıza Nur değildir. Nitekim yaşanan bu pişmanlıkları kimi aydınlar hatıratlarında ifade ederlerken kimileri de şiir yazmak suretiyle bunu gündeme getirmişlerdir. Bu şairlerin başında şüphesiz Rıza Tevfik Bölükbaşı gelmektedir. Süleyman Nazif, Ahmet Rasim ve Mehmet Akif Ersoy da yine pişmanlıklarını şiirle kaleme alan yazarlardandırlar. Bu şairler arasında Süleyman

¹⁵³ M. Raif Ogan vd., *Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar*, Yay. Haz. K. Yusuf Ünal, 5.bs. (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2017), 64.

¹⁵⁴ Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, C. II (Altındağ Yayınevi: İstanbul, 1967), 332-333.

¹⁵⁵ a.g.e., C. IV, 1503.

¹⁵⁶ a.g.e., 1514.

Nazif ve Tevfik Rıza'nın yaşamış oldukları pişmanlık paylaşılmaya değer görülmektedir.

Süleyman Nazif 'in II. Abdülhamit ile ilgili kaleme almış olduğu pişmanlık şiiri şöyledir:

*“Padişahım gelmemişken yâda biz,
İşte geldik senden istimdâda biz,
Öldürürler başlasak feryâda biz,
Hasret olduk eski istibdâda biz.”*¹⁵⁷

Rıza Tevfik Bölükbaşının “Sultan Abdülhamid Han'ın Ruhâniyetinden İstimdat” adlı şiiri ise şöyledir:

*Nerdesin şevketlim, Sultan Hamid Han?
Feryâdım varır mı bârigâhına?
Ölüm uykusundan bir lâhza uyan,
Şu nankör milletin bak günahına.*

*Tarihler ismini andığı zaman,
Sana hak verecek, ey koca Sultan;
Bizdik utanmadan iftira atan,
Asrın en siyasi Padişahına.*

*“Padişah hem zalim, hem deli” dedik,
İhtilâle kıyam etmeli dedik;
Şeytan ne dediyse, biz “beli” dedik;
Çalıştık fitnenin intibahına.*

*Divane sen değil, meğer bizmişiz,
Bir çürük ipliğe hülyâ dizmişiz.
Sade deli değil, edepsizmişiz.
Tükürdük atalar kiblegâhına.*

*Sonra cinsi bozuk, ahlâkı fena,
Bir sürü türedi, girdi meydana.*

¹⁵⁷ Bahadıroğlu, *Kudretli Sultan II. Abdülhamid Han (1842-1918)*, 188.

*Nerden çıktı bunca veled-i zina?
Yuh olsun bunların ham ervahına!*

*Bunlar halkı didik didik ettiler,
Katliama kadar sürüp gittiler.
Saçak öpmeyenler secde ettiler.
Tükürün onların pis külâhına.*

*Haddi yok, açlıkla derde girenin,
Sehpâ-yı kazaya boyun verenin.
Lanetle anılan cebâbirenin
Bu, rahmet okuttu en küstahına.*

*Çok kişiye şimdi vatan mezardır,
Herkesin belâdan nasîbi vardır,
Selâmetle eren pek bahtiyardır,
Harab büldânın şen sabahına.*

*Milliyet dâvâsı fıska büründü,
Ridâ-yı diyanet yerde süründü,
Türkün ruhu zorla âsi göründü,
Hem Peygamberine, hem Allah'ına.*

*Lâkin sen sultânım gavs-ı ekbersin
Ahiretten bile himmet eylersin,
Çok çekti şu millet murada ersin
Şefaât kıl şâhım mededhâhına.¹⁵⁸*

Şiirlerdeki pişmanlıklardan da anlaşılacağı üzere Abdülhamit'i iktidarı döneminde müstebit ve zalim olarak eleştiren bu aydın zümre, aslında Abdülhamit'in iktidar döneminde çizmiş olduğu o büyük resmi göremediklerini itiraf etmektedirler. II. Abdülhamit'in değeri, İttihat ve Terakki hükümeti döneminde I. Dünya Savaşı sonunda alınan yanlış kararlar sonucunda kaybedilen topraklar yine hükümet

¹⁵⁸ [http://abdulhamid.site/son-abdulhamid-smanlı-haber/2-abdulhamid-devrini-once-
elestiren-sonra-ovenler/](http://abdulhamid.site/son-abdulhamid-smanlı-haber/2-abdulhamid-devrini-once-
elestiren-sonra-ovenler/) [02.01.2020].

tarafından muhaliflere karşı gösterilen sert tavırlar ve baskılardan sonra anlaşılacaktı. Türk aydınlarının, İttihat ve Terakki döneminde yaşamış oldukları bu kötü ve karanlık günler, onları eşsiz bir pişmanlığa sürüklemiş ve eski günler aranır hale gelmişti. Ancak yaşanan bu süreçte, II. Abdülhamit tahttan indirilmiş ve artık son pişmanlık bir fayda sağlamayacaktı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİT İMGESİ

4.1.İmge Nedir

Aslı itibari ile Latince bir kavram olan imgeye, Türk Dil Kurumu “Genel görünüş, izlenim ve imaj” anlamlarını vermektedir.¹⁵⁹ Bu anlamların haricinde imge kelimesi Türkçede farklı ve geniş anlamlar içermekte olup bilim ve sanat dünyasında da çokça kullanılmaktadır.¹⁶⁰ Ancak imge kavramı burada daha çok “imaj” anlamıyla kullanılacaktır. Çünkü imaj, bir takım bilgilerin elde edilmesi sonucunda ulaşılan “imge” olarak tanımlanmaktadır.¹⁶¹ Diğer bir ifade ile farklı kanallardan; doğal ilişkiler, içinde bulunulan kültürel yaşam, bazı önyargılar, propagandalar ve benzeri durumlardan elde edilen bilginin değerlendirilmesidir.¹⁶²

21. yüzyılda bilgi akışı çok hızlı akmakta ve insan anlık yeni konular ve farklı kanallardan kendisine sunulan sınırsız sayıdaki mesajla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, insanın bilgi edinme sürecinin sadece küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu bilgiler, imaj kavramının tanımı gereği, bir kişiye uzun bir süre yönlendirilmesi durumunda, o kimsenin daha önceden edinmiş olduğu bilgiler ile harmanlanır ve zihninde oluşmuş imajın değişmesine neden olur. Bir başka ifadeyle imaj, bir defa sahip olduktan sonra hiçbir surette değişmez bir kavram olmayıp, bireylerin zihninde yavaş yavaş birikerek oluşan imgelerin tamamıdır. İmaj kavramında üç öge ön plana çıkmaktadır. Bu ögeler; bilgilenme düzeyi, sahip olunan yargılar ve sunulan olanak ve hizmetlerdir.¹⁶³ Ancak konuyla ilgili olması ve bütünlük oluşturması bakımından burada sadece ilk iki kavramın değerlendirilmesi yapılacaktır.

¹⁵⁹ Bkn: Türk Dil Kurumu <https://sozluk.gov.tr/>

¹⁶⁰ V. Doğan Günay, “Görsel okuryazarlık ve imgenin anlamlandırılması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi*, (2008-01):1-29.

¹⁶¹ Ahmet Tolongüç, “ Tanıtım ve İmaj “, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi* 3 (1992): 11-19.

¹⁶² a.g.e., 11-19.

¹⁶³ a.g.e., 11.

Bilgilenme düzeyi, bir takım iletişim kanallarının kullanılması yolu ile elde edilen veri ve kaynaklardan oluşmaktadır. Bunların bir kısmı insanlara bir tutum takınmayı ve gösterecekleri davranışları yönlendirmeye sevk ederler. İnsanlar, yeni bir tutum veya davranışa yönelmeyi sevk eden bir mesajla karşılaştıklarında daha önceki bilme-tanımaya uyumsuzluğu içerisine düşer ve ortaya çıkan bu durumdan kurtulmak için yeni arayışlar içerisine girerler.¹⁶⁴

Kişinin sahip olduğu yargılar ise daha çok bir konu, bir kişi veya birtakım nesnelere karşı atıfta buldukları değerlerdir. Bunlar doğru veya yanlışın nereden kaynaklandığının belirlenmesi güç olan bazı basmakalıp fikirler şeklindedir. Algılama ve yorumlama sürecinde belirleyici bir pozisyonadırlar.¹⁶⁵

İmge/imağ kavramının açıklanmasından sonra, II. Abdülhamit'in şahsı ve devleti idare tarzıyla ilgili Türk aydınlarının, toplumsal bir iletişim aracı olan kitaplar üzerinden nasıl bir Abdülhamit imgesi/imağı oluşturdukları, kaleme alınan hatıratlar üzerinden tespit edilmeye çalışılacaktır.

Cumhuriyet ve Cumhuriyet öncesi Türk aydınlarının hatıratlarını incelediğimizde karşımıza iki tür Abdülhamit imgesi çıkmaktadır. Bu imgelerin ilkinde II. Abdülhamit'in yapısal ve olumlu bazı özellikleri ön plana çıkarken ikincisinde ise onunla ilgili daha çok olumsuz bir imağ çizilmektedir. Bu bölümde öncelikle II. Abdülhamit'in yapısal ve olumlu özellikleri işlenirken iddia edilen olumsuz özelliklerinin ise bir sentez uygulaması çerçevesinde değerlendirilmesinin daha uygun olacağı düşünülmüştür.

4.2. Huy ve Adetleri

II. Abdülhamit, erken yatıp erken kalkmayı alışkanlık haline getirmişti. Günlük en fazla beş saat kadar uyurdu.¹⁶⁶ Daha önce geçirmiş olduğu bir rahatsızlıktan dolayı sabahları uyandığında banyo yapmayı ihmal etmezdi. Sabah namazını kılmayı asla ihmal etmez, namazın ardından duasını ederdi. Kahvaltısını çok hafif yapar ve düzenli olarak yarım bardak süt veya maden suyunu karıştırarak içerdi. Bundan sonra kahvesini ve sigarasını içip hareme çıkar buradan da selamlığa geçerdi. Tahsin Paşa

¹⁶⁴ a.g.e., 11.

¹⁶⁵ a.g.e., 11.

¹⁶⁶ Osmanoğlu Ş., *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 54.

ile birlikte öğlen vaktine kadar devlet işleri ile meşgul olur sonra tekrar hareme geçer ve burada ailesi ile birlikte yemek yerdı.¹⁶⁷ Yemek meselesine gerek itidal yönünden gerek tat yönünden çok önem verirdi. Kendisine sunulan lezzetli ve çeşitli yemek listesinden genellikle hazmı kolay ve hafif olanı tercih ederdi.¹⁶⁸ Yemekten sonra kısa bir süre uzanmak suretiyle dinlenirdi. Bundan sonra tekrar kalkar selamlığa geçer ve kalan işlerini hallederdi. II. Abdülhamit, çok düzenli ve her işini günün belli bir saatine bağlayan bir insandı.¹⁶⁹ Belirli vakitlerde saçlarını kestirir, ancak sakalına el sürdürmezdi. Sakalını bizzat kendisi düzeltirdi. Kahveye çok düşkündü. Kahvesini her zaman Kahvecibaşı Halil Efendi hazırlar ve bir tepsi içerisinde iki beyaz fincan ve bir cezve ile birlikte gönderirdi. Abdülhamit, her seferinde iki fincan kahve içmeyi adet edindiği için birinci fincanı bitirdikten sonra ikinci kahvesini aynı fincandan içmezdi. Bundan dolayı ikinci kahvesi, diğer temiz olan fincana doldurulurdu.¹⁷⁰ İş çok olduğunda gece geç saatlere kadar mabeyinde kalır, işi erken bittiğinde ise yatsı namazının akabinde hemen odasına geçerdi. Geceleri yatağa girdikten sonra bir paravanın arkasında görevlendirdiği kimseler tarafından kendisine kitap okunurdu. Kitap okuyan görevli, hünkârın uykuya daldığını hissettiğinde yavaşça kalkar ve dışarıya çıktığında kapıyı kilitlerdi.¹⁷¹

4.3. Dini Yönü

II. Abdülhamit dinine bağlı bir padişahı. Kızı Şadiye Osmanoğlu, onun dinine olan bağlılığını şu sözler ile anlatmaktadır: “Çok az uyurdu. Şafaktan önce kalkardı, beş vakit namazını kılar, daima Kur’an-ı Kerim ve Buhari-i Şerif’i okurdu. Dindar, Allah’ına bağlı, büyük bir Müslüman idi. Abdestsiz yere basmazdı. Çok çalışkandı.”¹⁷² II. Abdülhamit, dinine gerçek anlamda bağlı bir padişahı. Camilere vakit namazına gitmeyi ihmal etmezdi. Gençlik yıllarında camilere bu gidiş gelişleri vesilesiyle Hamza Zâfir isminde bir şeyh ile tanışmış ve onun vasıtası ile Şâzeli tarikatına

¹⁶⁷ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 26-27.

¹⁶⁸ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 241.

¹⁶⁹ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 27.

¹⁷⁰ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 22.

¹⁷¹ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 27-28.

¹⁷² Osmanoğlu Ş., *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 31.

bağlanmıştır. Aynı şekilde Yahya Efendi tekkesinin mürşidi olan Abdullah Efendi aracılığıyla da Kadiri tarikatına bağlanmıştır.¹⁷³ Abdülhamit, dinini bireysel anlamda yaşadığı gibi toplumun da dinini hakkıyla yaşamasına büyük derecede önem vermiştir. Bunun için İslam dünyasında Kuran-ı Kerim'den sonra ana kaynaklardan biri olan Buhari-i Şerif'i özel olarak bastırtmış ve bunu birçok Müslüman ülkeye ve büyük camilere hediye olarak göndermiştir. Onun iktidarı döneminde sarayda beş vakit ezan okunması da dinine gösterdiği önemin bir başka göstergesidir.¹⁷⁴

II. Abdülhamit, İslam'ın âlimlere vermiş olduğu değerden hareketle onlara kıymet verir ve onlardan bazılarını birtakım hediyeler ile taltif ederdi. Merasim ve tebrik törenlerinde ise onların tebriklerini ayağa kalkma suretiyle kabul ederdi. Bu hassasiyeti sadece İslam âlimlerine karşı değildi. Farklı dinlerin din adamlarına karşı da aynı uygulama ile hassasiyet göstermekte idi.¹⁷⁵

Her ramazan ayında hanedanın Hırka-i Şerif'i ziyaret etmesini gelenek haline getirmişti. Orada kendisine ayrılan özel bir yeri vardı. Burada, bir masanın üzerinde peygamberimize ait en önemli mukaddes emanetler bulunurdu. II. Abdülhamit, bu masanın önünde ayakta bekler; başta şehzadeler olmak üzere, ulema, vükela ve harem halkı onunla beraber tazimlerini gerçekleştirirlerdi.¹⁷⁶

4.4. Sanata Olan Bakışı

II. Abdülhamit, sanata çok önem veren bir padişahı. Müzik, resim, tiyatro, ahşap oymacılığı gibi sanat dallarına özellikle ihtimam göstermiştir. Çocuklarının da müzikle meşgul olmalarını isterdi. Ayşe Osmanoğlu, hatıratında II. Abdülhamit'in müziğe olan ilgisinden bahsederken okuyuculara şu bilgileri aktarmaktadır.

Bize piyanolar ve muhtelif musiki aletleri alırdı. Huzurunda piyano çaldırır, dinler, yanlışlarımızı düzeltir, tempolara dikkat eder, 'Böyle çalınmaz, tekrar ediniz.' derdi. Alafranga musikiyi alaturkaya tercih ederdi. 'Alaturka güzeldir ama daima gam verir. Alafranga değişiktir.

¹⁷³ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 28.

¹⁷⁴ a.g.e., 28.

¹⁷⁵ Osmanoğlu Ş., *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 17-18.

¹⁷⁶ a.g.e., 25-26.

*Neşe verir. Piyanoda alaturka dinlenmez. Kendine mahsus alaturka sazlarla çalınmalıdır.' derdi.*¹⁷⁷

Görüldüğü üzere II. Abdülhamit, çocuklarını musikiye teşvik etmekten ziyade onları müzik alanında yönlendirecek kadar da konuya hâkimdir.

Müziğin dışında resim yapmaya da önem verirdi. Nitekim şehzadelere resim dersi vermesi için özel hocalar tutmuştur. Kendisi de manzara ve çiçek resimlerinden hoşlanırdı. Aynı zamanda kendisinin portre yaptığı da bilinmektedir. Hatta eşinin karakalem resmini çizdiğini yine kızının hatıratından öğrenmekteyiz.¹⁷⁸

II. Abdülhamit, bir marangozdu. Ancak bunu bir sanata dönüştürecek kadar ustalaşmıştı. Onun marangozluğa olan alakası babasının zamanında başlamıştır. Nitekim sarayda bunun için bir atölye dahi kurdurmuştu. Boş zamanlarında atölyesine iner ve marangozlukla uğraşırdı. Yapmış olduğu birçok sedefli ve oymalı eşyalar Yıldız Sarayında mahfuz idi. Yaptığı bu eserleri kimi zaman etrafındakilere hediye ederdi.¹⁷⁹

II. Abdülhamit, tiyatro izlemeyi de severdi. Çok çalıştığı ve zihnen yorulduğunda tiyatro yapılmasını isterdi. Nitekim sarayda İtalyan sanatçılarından oluşan bir tiyatro heyeti vardı. II. Abdülhamit, alaturkayı çok tercih etmez daha çok alafranga oyunlar oynatılmasını tercih ederdi. Bundan dolayı sarayda daha çok Batı piyesleri oynatılırdı. İstanbul'a bir tiyatro ekibi geldiğinde hemen saraya tavsiye edilir ve tiyatro ekibi oyununu oynamak üzere saraya davet edilirdi. Abdülhamit, bu sanatçılara kimi zaman nişan kimi zaman madalya kimi zaman ise bolca bahşiş vermek suretiyle onları memnun ederdi.¹⁸⁰

4.5. Düzenli ve Dikkatli

II. Abdülhamit, çok düzenli ve dikkatli bir padişahı. Özel işleri ile ilgili evrakları, dairesinin hususi işlerini ve şahsi harcamalarını kendi cebinden karşılar ve tüm bunları belli bir düzen içerisinde yapardı. Şehzadeliği zamanında şahsi işlerini düzensizlikten

¹⁷⁷ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 32.

¹⁷⁸ a.g.e., 33.

¹⁷⁹ a.g.e., 33.

¹⁸⁰ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 26.

koruyabilmek için aylıklarının yüzde yirmi beşini bir sarrafın kontrolüne vermiş ve bu yol ile mali bütçesini bir düzene oturtmuştu. Diğer şehzadeler, kendilerine verilen aylıkları köşklerinde ve çiftliklerinde hesapsız harcarlarken, II. Abdülhamit, Tarabya'da bulunan çiftliğinin işleriyle bizzat kendisi ilgilenir ve buralardan gelen gelirlerle servetini artırır. ¹⁸¹ Onun bu düzeni sayesinde, tahta çıktığında şahsi serveti epey fazlaydı. Bundan dolayı, tahta çıktığında Tasviri Efkar gazetesi kendisi ile ilgili "İdareperver" sıfatını kullanmıştır. ¹⁸²

II. Abdülhamit'in aylık dokuz bin altın geliri vardı. İdaresini bilen herkes gibi o da harcamalarına çok dikkat ederdi. Bu gelirinden epey bir para biriktirdiği kasasının incelenmesinden anlaşılmıştır. ¹⁸³

II. Abdülhamit, hayatının her alanında dikkatli olmayı şiar edinmişti. Kendisine sunulan tezkereleri ya bizzat okur ya da bir mabeyinciye okuturdu. Bazen de okuması gereken maruzatları, görevliler önce bir torbaya koyarlar sonra bu torbalar, muhtemel mikroplara karşı temizlendikten sonra hünkârın çalışma odasına bırakılırdı. Sultan II. Abdülhamit, çalışma odasında bunları kontrol eder ve zarfların içerisinde kaç tane tezkere var ise sayılarını saatiyle birlikte zarfın üstüne not ederdi. Bundan maksadı, kendisine sunulan şeylerle kendisinden çıkan emirlerin kaybolmasına veya tahrif edilmemesine dikkat etmektir. ¹⁸⁴

Sultan II. Abdülhamit'in dikkat ettiği hususlardan bir tanesi de içerideki ve dışarıdaki matbuatlardı. İçerideki gazeteleri kontrol altına alması mümkündür fakat dışarıdaki gazeteleri kontrol etmesi mümkün değildi. Bundan dolayı dışarıda basılan gazetelerden özellikle Taymis, Tan, Kulnişecaytung, Tribuna, Istandart ve Viyedemus gibi gazetelerde yer alan siyasi makale ve mülakatları günü gününe tercüme ettirirdi. Bunlar içerisinde cevap verilmesi lazım gelenlere matbuatı ecnebiye müdüriyeti, saray mütercimleri veya bilenen bazı gazeteciler aracılığıyla cevap verilir. ¹⁸⁵ Yabancı gazeteleri dikkatli bir şekilde takip eden ve incelettiren II. Abdülhamit, bu

¹⁸¹ a.g.e., 212.

¹⁸² a.g.e., 212.

¹⁸³ a.g.e., 212-213.

¹⁸⁴ a.g.e., 14.

¹⁸⁵ a.g.e., 180.

gazetelerdeki resimlere de çok dikkat ederdi. Bununla ilgili bir ara Tahsin Paşa'ya şu yorumda bulunmuştur: “Her resim bir fikirdir. Bir resim yüz sahifelik yazı ile ifade olunamayacak siyasi ve hissi manaları anlatma eder. Onun için ben tarihi münderecatlarından yeterince resimlerinden istifade ederim”.¹⁸⁶

II. Abdülhamit, yemek ile vücudun sıhhati arasındaki bağlantıya dikkat çekerek askere iyi yemek verilmesi için sık sık tebligatta bulunur ve kışlalarda pişen tüm yemeklerden numuneler isterdi. Askerlere verilen yemeğin numunesi, her gün birer karavana şeklinde saraya gönderilir, bu yemek daire-i hümayunun önüne dizilir ve II. Abdülhamit, bu yemekleri doktorlara muayene ettirirdi.¹⁸⁷ Onun dikkati ile ilgili belki de en çarpıcı tespiti II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı parlamentosunda Mekke mebusluğu yapmış olan Kral Abdullah yapmaktadır. Kral Abdullah hatıratında Abdülhamit'in dikkatiyle ilgili: “İnsanlar Abdülhamid'in zalim olduğuna inanıyorlar. Ama yanlış biliyorlar. Abdülhamid zalim değil, sadece çok dikkatli bir hükümdardı”¹⁸⁸ ifadelerini kullanmaktadır.

4.6. Kadirşinas

Sultan II. Abdülhamit, kadirşinaslığı hiçbir zaman elden bırakmamıştır. Tahta çıktığının ertesi günü anneliği olan Perestû Kadınefendi 'nin elini öperek “Siz annesizliğimi bana bir gün hissettirmediniz. Nazarımda öz annemden farkınız yoktur ve mevkiiniz Valide Sultan mevkiidir. Sarayda da Valide Sultanlığın bütün hak ve salâhiyetlerine sahip olacaksınız...”¹⁸⁹ sözleriyle kadirşinaslığını göstermiştir. Anneliği saraya geldiğinde, onu daima kapıda karşılar, ellerini öper ve koluna girerek bizzat kanepeye kadar kendisine eşlik ederdi.¹⁹⁰ II. Abdülhamit, annesine çok kıymet verir ve hatıralarını zihninde hep canlı tutardı. Annesi, Beylerbeyi Sarayında mukim bulunmaktaydı. Yıllar sonra II. Abdülhamit, Selanik'ten sonra Beylerbeyi sarayına

¹⁸⁶ a.g.e., 366.

¹⁸⁷ a.g.e., 241.

¹⁸⁸ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, 14. bs. çev. Halit Özkan, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017): 18.

¹⁸⁹ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 19-20.

¹⁹⁰ a.g.e., 68.

sürgün edilince onun yattığı odayı işaret ederek “Annem bu tarafta yattı idi. İşte ben de burasını kendime yatak odası yapacağım”¹⁹¹ diyerek eşyalarını buraya taşıttırıştır. Annesine göstermiş olduğu kadirşinaslığı kardeşi Sultan Murat’a da göstermiştir. Sultan Murat, müsrifçe bir yaşam sürer ve idaresini sağlayamazdı. Bundan dolayı II. Abdülhamit, kardeşine birçok kez maddi yardımda bulunduğunu ifade ederdi.¹⁹² Sultan Murat’ın ölümünden sonra sarayda on beş gün matem tutulmuş, Abdülhamit, kardeşinin üç kızını da koruması altına alarak onları öz evlatlarından ayırmamıştır. Kendi çocukları gibi onlarla da alakadar olmuş ve çeyizlerini hazırlatarak onları evlendirmiştir.¹⁹³

Sultan Abdülaziz, Avrupa’ya yapmış olduğu seyahate yeğeni II. Abdülhamit’i de götürmüştü. Abdülhamit, Viyana’da rahatsızlanmış ve bir müddet orada konaklamak zorunda kalmıştı. Bu süre zarfında Avusturya İmparatoru Fransuva Jozef’ten görmüş olduğu nezaketi ve ilgiyi asla unutmamış, gösterilen bu nezaket ve iyilik karşısında kendisiyle sağlam bir dostluk kurmuştur. Tahta çıktığında da kendisine yapılan iyiliği unutmayan II. Abdülhamit, imparatorla olan haberleşmelerinde çok hassas hareket etmiş ve kibar ifadeler kullanmaya özen göstermiştir.¹⁹⁴

II. Abdülhamit, henüz şehzade iken küçük yaşta bir kızı vardı. Bu kız çocuğu küçük yaşta yanarak vefat etmişti. Bu durum Abdülhamit’e çok ağır gelmiş ve bunu hiçbir zaman unutamamıştır. Onun hatırasını yaşatmak için ise adına bir hastane yaptırmıştı. Cemil Topuzlu hatıratında olayı şöyle anlatmaktadır:

... Bir gün Padişah’ın çocuklarından biri hastalandı. Hünkâr’a, -hususî tabibi Doktor İbrahim Paşa da hazır olduğu halde- memleketimizde çocuklara mahsus bir hastanenin bulunmadığını, bîçare yavrucakların şurada-burada sürünüp öldüklerini söyledim. İbrahim Paşa da sözlerimden cesaret aldı:

¹⁹¹ a.g.e., 222.

¹⁹² Tahsin, *Tahsin Paşa’nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 188.

¹⁹³ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 100-101.

¹⁹⁴ Tahsin, *Tahsin Paşa’nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 187-188.

“- Efendimiz, nâm-ı nâmi-i hümayunlarınızı taşıyacak bir etfal hastanesinin şişli tepelerinde ve Hazine-i Hassa'ya ait arsalardan birinde yapılmasını niyaz ve istirham eyliyoruz” dedi.

Sultan Hamid, o kaim sesiyle, şu mukabelede bulundu.

-Pekâlâ, (İbrahim Paşa'ya hitapla) Paşa, bu işle meşgul ol. Hastane yapılıncaya sen sertabibi olursun; Cemil Paşa da operatörü! Şimdi, Hazine-i Hassa'dan lazım gelen paranın verilmesini irade edeceğim. Ancak, hastanenin benim adımla taşınmasını istemem! Burası, makam-ı saltanata gelmeden mukaddem, yanarak ölen kızımın ismini alsın!¹⁹⁵

Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen vefat eden küçük kızının adına yaptırmış olduğu bu hastane II. Abdülhamit'in kadirşinaslığını ortaya koyan güzel örneklerden biridir.¹⁹⁶

4.7. Düşünceli ve Fedakâr

II. Abdülhamit çok düşünceli ve fedakâr bir şahsiyetti. Doğal bir hadise veya beşeri bir olay yaşandığında yaşanan mağduriyeti gidermek için hemen gerekli çalışmaları başlatırdı. Nitekim 10 Temmuz 1894 tarihinde İstanbul'da büyük bir deprem meydana gelmiş ve II. Abdülhamit, depremin ardından bahçeye inerek yaverlerini çevrede herhangi bir kayıp veya zayıfın olup olmadığını araştırmaları için görevlendirmişti. Depremde büyük çarşının yıkıldığını ve burada çok fazla zayıfın olduğunu öğrendiğinde, yaralıların tedavisi ve hiç kimsenin aç kalmaması için fırınlardan ekmek dağıtımının yapılmasını emretmişti. Bununla beraber, evi yıkılan ve mağdur olan depremzedeler için çadır kurulması ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması verilen emirler

¹⁹⁵ Cemil Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, 6. bs. Haz. Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017): 83-84.

¹⁹⁶ II. Abdülhamit'in yanarak vefat eden kızının adı Ulviye Sultan'dır. Ulviye Sultan vefat ettiğinde henüz şehzade idi. Sultan olduktan sonra Hatice Sultan adında sekiz aylık bir kızı daha vefat etmiştir. Cemil Topuzlu'nun hatıratına göre Abdülhamit, hastaneye henüz şehzade iken vefat eden kızı Ulviye Sultan'ın adını vermek istiyor. Ancak Ayşe Osmanoglu, hatıratında Abdülhamit'in bu hastaneyi Hatice Sultan'ın adına yaptırdığını söylemektedir. Ancak burada önemli olan husus Abdülhamit'in kadirşinaslık göstererek vefat eden çocuklarından birinin adına bu hastaneyi yaptırmasıdır.

içerisindeydi. Deprem esnasında yaşanan ölüm vakalarına çok üzülen II. Abdülhamit'in bu üzüntüsü günlerce sürmüştür.¹⁹⁷

1897'de Osmanlı-Yunan savaşı başladığında II. Abdülhamit, çok çalışıyor, çok düşünüyor ve selamlıkta şifre kâtiplerini çağırarak onlara telgraflar yazdırıp bazı emirlerde bulunuyordu. Odasındaki haritadan savaşın seyrini takip ediyor ve sürekli paşalarla istişare ediyordu. Zafer haberleri geldiğinde secdeye kapanarak dua ediyor ve bu haberleri saraydakiler ile paylaşarak onların da sevinmesini ve dua etmelerini sağlıyordu. II. Abdülhamit, savaşta yaralanan askerlerin durumunu düşünüyor ve ikinci hazinedara “Yaralı askerlerime çamaşır yetiştirsinler, dualar etsinler!” diye günde birkaç defa tembihte bulunuyordu. Aynı şekilde askerler için sarayda sabah akşam fetih sureleri okutuyordu.¹⁹⁸

II. Meşrutiyet ile ilgili bazı gösteriler yapıldığında, Sultan II. Abdülhamit meşrutiyetle ilgili düşüncelerini Şeyhu'l İslam Cemalettin Efendi ile paylaşır ve ona şunları söyler:

*İlk cülusta, Kanun-ı Esasi'yi milletin henüz kabiliyeti olmadığını ihtar edenlere rağmen, kendim ilan etmişim. Sonra Rusya muharebesi çıktı. Harp esnasında Medrese talebesi Mebusan Meclisi'ne müracaatla münasip olmayan isteklerde bulundular. Bu hâl ile meclisin devamının Devlet için zararlı olacağını anladığımdan, kanunun bana verdiği yetkiye dayanarak geçici bir zaman için tatile mecbur oldum. Sonra birkaç defa açmak niyetinde bulunduğum halde engeller çıktı. Bu meyanda Mülkiye Mektebi gibi fikir terbiyesine hizmet edecek müesseseleri açarak Milleti Meşrutiyet idaresine hazırlamağa çalıştım...*¹⁹⁹

Cemalettin Efendi'nin hatıratında aktarmış olduğu bu sözler, aslında II. Abdülhamit'in ilk meşrutiyeti neden tatil ettiğinin sebebini bildirmektedir. Onun ilk meşrutiyeti tatil etmesinin sebebi, devlete bir zarar gelme düşüncesinden kaynaklanmaktadır. O, devlete ve millete zarar gelmesinden o kadar çok çekiniyordu ki meşrutiyetin ilanından

¹⁹⁷ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 101-102.

¹⁹⁸ a.g.e.,103.

¹⁹⁹ Cemaleddin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, (İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1978): 34-35.

sonra şahsının çektiği sıkıntılara rağmen yine milletini düşünmeyi ihmal etmemiştir. Nitekim o zamanlar insanlar meşrutiyetin ilanından dolayı sevinçlerini gösterme adına gruplar halinde hükümet dairelerine ve saraya gitmekte II. Abdülhamit, sadrazam Said Paşa'ya:

*Mebuslar Meclisi'nin açılmasını emrettik. Şimdi seçim yapılarak Mebusların bir an önce toplanmasını temin etmek gerekirken, halkın sevincini göstermesi vesilesiyle böyle bölük bölük saraya, hükümet dairelerine gitmeleri, takım takım sokaklarda dolaşmaları devam ederse esas işler bırakılmış ve memleketin rahatı kaçmış olur. Bu bakımdan gerekli tedbirler alınmalıdır*²⁰⁰ diyerek endişelerini dile getirmekteydi.

Yine ikinci meşrutiyetin ilan edildiği esnada Tahsin Paşa, ittihatçılar tarafından başkâtiplikten azledilmiş ve padişah ile veda etmesine dahi müsaade edilmeden saraydan götürülmüştü. Bu hadisede de II. Abdülhamit, çok ince ve düşünceli bir harekette bulunmuştur. Başkâtiplik için kendisine bazı isimler önerilmiş ancak fakat o, önerilen isimler içerisinde bulunan Cevat Bey'i şu sözlerle seçmiştir. "Vaktiyle Tahsin Paşa'yı getirmekle Cevat Bey'i gücendirmiştik. Bu defa da gücendirmek istemem. Esasen Kitabet Dairesi'nin bütün işlerine vâkıftır. Cevat Bey başkâtip olsun."²⁰¹

II. Abdülhamit, 31 Mart vakasında kendisini tahttan indirmek isteyen kimselere karşı kardeş kanının dökülmemesi için çok düşünceli ve fedakârca bir harekette bulunmuştur. Şahsını devirmek üzere Selanik'ten yola çıkan hareket ordusu, İstanbul'a girdiğinde, kendisine sadık olan paşalar gelip silahla karşılık verilmesi yönünde ondan izin vermesini istiyor ancak o, bir kişi için bin kişiyi yakmayacağını söylüyordu. Bunun haricinde tüfekçilerin silahlarını toplatmış, kimseye silah sıklaması için emirler vermiştir.²⁰² II. Abdülhamit, saltanatını kaybetme pahasına bu fedakârlıkta bulunmamış olsaydı belki de olayın seyri değişir ve tahtta kalmaya devam ederdi. Ancak bu durum binlerce insanın ölmesine sebep olabilirdi.

²⁰⁰ a.g.e., 36.

²⁰¹ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 132.

²⁰² a.g.e.,143-144.

4.8. İşine, Olaylara ve Şahıslara Karşı İlgili

Sultan II. Abdülhamit, işine, çevresinde yaşanan olaylara ve etrafında bulunan kimselere karşı ilgili bir padişahtı. Acele bir iş çıktığında gecenin herhangi bir saatinde kendisinin uyandırılmasına izin vermişti. Bir işin, hünkârı uyandıracak derecede acil olup olmadığına karar vermek ise haberi sunacak kişinin tasarrufuna bırakılmıştı.²⁰³

Abdülhamit, kendisine sunulan bilginin içeriğine vâkîf olduktan sonra şayet bu bilginin derhal ilgili yerlere tebliğ edilmesi gerekiyorsa nöbetçi mabeyincilerden birini veya başkâtibi gece yarısı çağdırtmak suretiyle yapılması lazım gelen işi yapar ve öyle yatar. Ertesi sabah da aynı vakitte tekrar işinin başına dönerdi.²⁰⁴

Bir defasında İstanbul'da ki askerlerin erzakları ile ilgili bir problem yaşanmıştı. Abdülhamit, askerlerin erzakının temin edilmemesine asla müsamaha göstermez ve her ne pahasına olursa olsun bunları hızlıca temin ettirirdi. Bir akşam vakti bahriye nazırı, Maliye nezaretinin ödeme yapmadığını ve askeriyenin de bundan dolayı o haftalık masraflarını karşılayacak ödemeyi yapmadığı için un temin edemediklerinden ve ertesi günü askere ekmek sağlayamayacağından bahseden bir mektup göndermişti. Tahsin Paşa, haberi alır almaz derhal padişaha bildirir. Bundan dolayı epey canı sıkılan II. Abdülhamit, nizamiyenin ambar ve fırınlarında yeterli miktarda unun olduğunu ve bu unlardan bahriyeye ne kadar ihtiyaç duyuluyorsa yeteri kadar verilip askerlere ekmeğin yetiştirilmesi hususunda kesin ve tavizsiz emirler vermiştir.²⁰⁵ II. Abdülhamit'in bu ilgisi, fırınların sabaha kadar çalışmasına ve ertesi gün askerlerin ihtiyacı duyduğu ekmeğin temin edilmesine neden olur.

II. Abdülhamit, sadece askerlerin değil halkın da temel gıdalarını temin etme noktasında çok hassas davranırdı. Özellikle fakir halkın ekmek, su ve et gibi gıdaları temin etmesi için özel önlemler alıyor ve bundan dolayı milletin sıkıntıya düşmesinden endişe ediyordu. Ekmek fiyatlarının yükselmesi veya düşmesi, bir mahalledeki suyun azalması gibi olaylar sarayın gündemini meşgul edecek önemli meselelerdendi. Bir

²⁰³ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 24.

²⁰⁴ a.g.e., 24-25.

²⁰⁵ a.g.e., 214.

defasında kasaplar et fiyatlarını alabildiğine yükseltince II. Abdülhamit, Daire-i Askeriye müteahhitlerinden yeterli miktarda koyun almalarını ve geceden bu kasap dükkânlarının önüne baraka suretinde sergilerin açılıp koyunların kesilmesini ve halka ucuz et satılmasını emretmişti. Nitekim ertesi gün bu emir yerine getirildi ve kasaplar bu uygulamanın karşısında daha fazla zarar etme endişesinden, yükseltmiş oldukları fahiş fiyatları düşürmek zorunda kalmışlardır.²⁰⁶

II. Abdülhamit, İstanbul'da meydana gelen felaketslere karşı asla alakasız kalamazdı ve bu dönemin İstanbul'unda yangın, adeta kavurucu bir felaketti. Bundan dolayı İstanbulluların su ihtiyacı özellikle de yangınlarda kullanacakları Terkos suyunu yeteri kadar ulaştırmak meselesi de sarayda önemle üzerinde durulan meselelerden biriydi. İstanbul'da bir yangın meydana geldiğinde derhal saraydan üç yaver yangının bir an önce söndürülmesi için felaket alanına gönderilir ve yangın sönmeden saraya dönmezlerdi. Büyük yangınların ne denli zarar verdiğini bilen ve konu ile ilgili çok yakından alakadar olan II. Abdülhamit, bu yaverlerden, yangından etkilenen halkın durumu ve ihtiyaçlarıyla ilgili bilgi alırdı.²⁰⁷

Sultan II, Abdülhamit, devletin tüm yoğun işlerine rağmen ailesini asla ihmal etmez ve onlarla da yeteri kadar ilgilenirdi. İşlerinin yoğun olmadığı zaman dilimlerinde haremlelerinden ve kızlarından dilediği kişileri yanına çağırır ve onlarla görüşürdü. Evlatlarının terbiyesi hususuna özellikle dikkat eder ve onlara "Melek evladım, güzel kızım" gibi iltifatlarda bulunurdu.²⁰⁸ Şayet çocuklarında istemediği bir kusur görürse bunu onların yüzüne karşı söyleyip rencide etmez, kusurlarını düzeltmeleri için annelerini tembihlerdi.²⁰⁹ Ayşe Osmanoğlu, babasının çocuklarına gösterdiği ilgiyi şu sözlerle anlatmaktadır:

Babam, Ulviye Sultan'ın, bu sevgili ilk evladının acısını hiçbir zaman unutmamıştır. Son zamanlara kadar ondan bahsederken içini çeker 'Allah sizleri bana bağışlasın' derdi. 'Bundan sonra Ulviye'm kadar hiçbir evladıma düşkünlük göstermeyeceğim' dediği halde birimizin

²⁰⁶ a.g.e., 215.

²⁰⁷ a.g.e., 215.

²⁰⁸ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 118.

²⁰⁹ a.g.e., 30-31.

rahatsız olduğunu haber alsa sıkıntıya düşer, merakla doktorlar getirtir, elinden geleni yapardı.²¹⁰

Sultan II. Abdülhamit, idareci olarak gönderdiği yöneticilere de çok önem vermekteydi. Özellikle Hicaz bölgesinin yöneticilerine karşı ayrı bir ilgisi ve muhabbeti vardı. Onları peygamber torunu olarak görür ve verdiği değeri ona göre biçerdi. Nitekim dönemin önemli isimlerinden Şerif Abdülmuttalib'in torunu, Şerif Ali Haydar Paşa, hatıratında dedesi ve Abdülhamit arasında geçen diyaloglardan bahsederken II. Abdülhamit'in, bu aileye ne denli önem verdiğini şu sözlerle okuyucularına aktarmaktadır.

... Sultan bana 'Yarımdan itibaren okula başlamana dedem müsaade etti.' Dedi. Dedeme dönerek 'Genç Şerif'in Saray'da şehzadelerle birlikte eğitim almasını istiyorum. Müsaade ediyorsunuz değil mi?' dedi. Dedem kendisine teşekkür etti. Ayrılacağım sırada Sultan yeniden bana 'Yarımdan itibaren okula geleceksiniz. Atınız Beşiktaş'ta sizi bekliyor olacak,' dedi. Teşekkür ettikten sonra ayrıldık.

...Hamdi Paşa'ya veda ederken 'Beşiktaş'ta sizi başka bir kayık bekliyor olacak,' dedi. Vardığımızda bizimkinden başka kayık yoktu. Kendi kayığımızı binmiş ve birkaç kürek çekilmişti ki Sultan'ın beş kürekli kayığı görüldü. Sultan'ın kayığına geçerek Kanlıcaya döndük. Dedem Sultan'ın göstermiş olduğu ilgiden çok memnun kalmıştı.²¹¹

Verilen tüm bu örnekler, II. Abdülhamit'in hayatının her alanında ilgiyi ve alakayı kendisine ilke edindiğini göstermektedir. O, ailesine ve yaptığı işe karşı her zaman ilgi ve alaka göstermiş, daima halkının ve çevresindekilerini anlamaya ve sorunlarını çözmeye yönelik adımlar atmıştır. Belki de II. Abdülhamit'i otuz üç yıl tahtta tutan en büyük özelliklerinden bir tanesi, onun etrafındaki olaylara ve kişilere karşı bu kadar ilgili ve alakadar olmasıydı.

²¹⁰ a.g.e., 41.

²¹¹ George Stitt, *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor*, çev. Yusuf Selman İnanç, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2018): 63.

4.9. Cömert

Yıldız sarayında, her sene ramazan ayı münasebetiyle farklı kesimlerden insanlar saraya davet edilir ve burada birçok ihsana mazhar olurlardı. Tahsin Paşa'nın ifadesi ile ramazanda saraya gelmeyen, orada iftarını açmayan ve geldiğinde dış kirası adı altında ihsan almayan kimse yok denilse abartılmış sayılmazdı.²¹² Vekiller, komutanlar, ulema, patrikler, sefirler ve daha birçok kişi ve zümre Abdülhamit'in davetlisi olarak saraya gelirler, iftardan sonra kimilerine kıymetli hediyeler kimilerine ise bağışlar verilirdi. Bu davetler, sarayın hemen hemen her dairesinde görülür, ramazanın ilk gününden başlayarak son gününe kadar devam ederdi. Kurulan iftar sofraları o kadar kalabalık olurdu ki birçok kez oturulacak yer bulunamazdı.²¹³ Tahsin Paşa, ramazan aylarında Yıldız sarayında gösterilen ihsan ve verilen bahşişlerin tarifini şu sözlerle anlatmaktadır:

Beşiktaş'ı Yıldız'a bağlayan Serence Bey yokuşunun, ramazan ayında iftara yakın bir zamandan başlayarak teravih namazı vaktine kadar öyle bir kaynaşması, saraya boş mide ve boş kese ile gelen yüzlerce insanın her gece dolu bir mide ve dolu bir kese ile öyle avdet etmeleri vardı ki hakkı ile tarifi mümkün değildi²¹⁴

Yine Tahsin Paşa, hatıratının ilerleyen sayfalarında, Abdülhamit'in cömertliğini şu sözlerle dile getirmektedir: "Aslında, bu tarzda ihsanlar yapmaktan, bağış dağıtmaktan kendisine müracaat edenleri boş çevirmeyip kalplerini iyi etmekten hem zevk duyar, hem de bunu siyasetine muvafık görürdü."²¹⁵ Cömertliği bir meslek haline getiren II. Abdülhamit'in bu yönünü, Tahsin Paşa, hatıratının daha birçok yerinde dile getirmektedir.

II. Abdülhamit, Topkapı sarayına kimi zaman deniz yolu ile kimi zaman ise kara yolu ile gitmekteydi. Topkapı sarayına karadan gittiği günlerden birinde arabasına kundağın içerisinde bir çocuk atılır. Abdülhamit'in evlatlarından Ahmet Efendi, sultana bomba atıldığı korkusuyla attan atlar ve kundağı tutar. Kimsenin hayaline dahi

²¹² Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 159.

²¹³ a.g.e., 159.

²¹⁴ a.g.e., 161.

²¹⁵ a.g.e., 194.

gelmeyecek böyle bir olaydan sonra kundaktakinin aslında bir bomba değil de çocuk olduğu anlaşılır. Bundan sonra çocuğun babası ile görüşen II. Abdülhamit, adamın isteklerini sorar ve kendisine bazı ihsanlarda bulunur. Cömertliğinin göstergesi olarak da çocuğu ömür boyu maaşa bağlar.²¹⁶

II. Abdülhamit, cömertliğini her alanda göstermekteydi. Dönemin önemli doktorlarından biri olan Cemil Topuzlu da hatıratında onun cömertliğine değinmektedir. Topuzlu, Abdülhamit'in cömertliği ile ilgili:

Sultan Hamid, doktorlara daima mültefitti. Kendisi şahsen de hastalıktan hiç hoşlanmazdı. Saray halkından biri rahatsızlansa adeta telaşlanırdı ve hastayı tedavi eden doktorun muvaffakiyetini ve rütbe ve nişanla takdir etmiş görünürdü. Daima da tababetin ilerlemesine hâdim olmak istediğini söylerdi. Hünkâr'ın bu husustaki cömertliğini anlatmak için, zamanında, doktorlardan 4 tane müşirin, 40'tan fazla da ferik ve liva rütbelerini taşıyan askeri paşaların; aynı zamanda vezir ve bâlâ rütbelerini haiz doktorların bulunduğunu söyleyeceğim²¹⁷

ifadelerini kullanmaktadır. Sultan Abdülhamit'in göstermiş olduğu bu lütuf ve harcamaların ekseriyetinin kendi cebinden yapmış olduğunu hatırlatmakta fayda vardır.

4.10. Kibar ve Yumuşak

“Babam zarif, ince ruhlu ve kadirbilir bir insandı”.²¹⁸ Bu sözler, II. Abdülhamit'in kızı Şadiye Osmanoglu'na aittir. Gerçekten II. Abdülhamit, kibarlığı, yumuşaklığı ve hoşgörüyü hayatının her alanında kuşanmıştı. İnsanların kalbini kırmamak için onlarla kaba bir şekilde konuşmaz ve hiç kimseye “sen” diye hitapta bulunmazdı. Emri altında olan kimselerle konuşurken dahi “getiriniz, götürünüz” gibi kibar ve yumuşak ifadeler kullanırdı. Kızlarına ve hanımlarına karşı hitapta bulunurken de “Sultan veya Başıkbal” gibi ifadeler kullanmaya özen gösterirdi.²¹⁹

²¹⁶ Osmanoglu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 47-48.

²¹⁷ Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, 102.

²¹⁸ Osmanoglu Ş., *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 33.

²¹⁹ Osmanoglu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 31.

Kibarlığı ve yumuşaklığı, hayatın her alanına yaymış olan II. Abdülhamit'in pamuk isminde çok güzel bir Van kedisi vardı ve bu kediyi kızına hediye etmişti. Ancak kedinin sürekli kızının dairesinden kaçıp tekrar kendi odasına geldiğini gören Abdülhamit, kızını çağırır ve aralarında şöyle bir diyalog geçer: “ ‘Kızım, bu kedi bize geldi. Bizden ayrılmıyor. Bana verir misiniz?’ dedi. ‘Aman efendimiz ne diyorsunuz. Kedi esasen efendimizindir. Benim ne haddim. Fakat doğrusu kediyi kıskandım.’ Diye cevap verdim. Pek çok güldü. ‘Teşekkür ederim kızım.’ Dedi.”²²⁰ Yaşanan diyalogdan da anlaşılacağı üzere Abdülhamit, kendi öz kızı da olsa emrivaki konuşmamakta, muhatabına karşı kibar ve gönül alıcı ifadeler kullanmaktadır.

II. Abdülhamit, etrafında bulunan insanların gönlünü hoş tutabilmek için kibar davranır ve onları kazanabilmek için bir takım inceliklerde bulunurdu. Bu durumu kimi zaman da siyaseten kullanırdı. Özellikle İstanbul'daki sefirlerin, her zaman gönüllerini hoş tutar ve gerektiğinde bunları minnettar bırakacak bir takım hediyeler de gönderirdi. Nitekim dönemin İngiliz sefirlerinden biri olan Lord Dörfen, bir ramazan ayında eşi ve kızı ile birlikte saraya davet edilmişti. II. Abdülhamit, bu davetten önce, bir vesileyle sefirin kızının, pembe inciye çok düşkün olduğu haberini almış ve iftardan sonra annesine ve kendisine, içinde pembe incinin de olduğu çeşitli bazı hediyeler göndererek dikkatlerini kendine çekmiştir. Yine Fransa sefirine çok beğendiği bir çift araba atı, Amerika sefiri M. Leyşman'ın hanımına da bir vesile ile pırlanta işlemeli bir yelpaze hediye etmişti.²²¹

Bir defasında da Sadrazam Sait Paşa'nın hanımı, Sultan II. Abdülhamit'e bir kuyumcu dükkânında güzel bir broş gördüğünü ancak kuyumcunun çok fazla para söylemesinden dolayı bunu alamadığını, Sultan'ın kendisine bunu ihşanda bulunmasına dair bir telgraf göndermişti. Sultan II. Abdülhamit, telgrafı okur ve Tahsin Paşa'ya “ Ben böyle müracaatlardan pek memnun olurum. Sordurunuz o broş her ne fiyata ise bedelini çantadan verdirip alınız ve sadrazam paşanın hanımına gönderiniz”²²² talimatını verir. Verilen bu örnekler de göstermektedir ki Sultan II.

²²⁰ a.g.e., 125-126.

²²¹ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 332.

²²² a.g.e., 194.

Abdülhamit dostlarına karşı kibar ve yumuşak davranmakta ve onların gönüllerini hep hoş tutmaya çalışmaktadır.

4.11. Siyasi Zekâsı

“Dünyada 100 gram akıl varsa bunun 90 gramı Abdülhamid’de, 5 gramı bende, kalan 5 gramı da diğer dünya siyasilerindedir.”²²³ Bu sözlerin sahibi dönemin Almanya başbakanı Otto Von Bismarck’tır. Belki de Abdülhamit’in otuz üç yıl Devleti Aliye’yi çok az bir toprak kaybı ile ayakta tutmasının sırrını, onun bu siyasi zekâsına borçluyuz. Gerçekten o, dönemin siyasi konjonktürünü iyi okumuş ve yaşanan gelişmelere karşı yapmış olduğu manevralar ile içinde bulunduğu gemiyi en az hasarla karaya çıkarmıştır. Yerli ve yabancı birçok kişi, II. Abdülhamit’in zekâ ve keskin görüşlülüğünde hemfikirdirler.²²⁴ O, bu zekâsını her zaman devletin bekası ve milletin çıkarları uğrunda kullanmıştır. Abdülhamit’i çok güçlü kılan şey de aslında sahip olduğu zekâsıydı. Görüştüğü kimseler üzerinde etkili bakışları ve uyanık zekâsıyla inanılmaz bir tesir bırakırdı. Birçok elçi ve yabancı misafirlerin bu konudaki görüşleri hatıratlarda ifade edilmektedir.²²⁵

Önemli bir meseleyi görüşmek üzere II. Abdülhamit ile görüşmek isteyen İngiltere sefirine iki gün sonra randevu verilir ve Küçük Selamlık denilen yerde görüşme başlar. Sefir, nezaket konuşmalarını bitirip tam asıl konuya girecekken II. Abdülhamit, o gün özel bir maksatla kravatına takmış olduğu incili iğneyi çıkarıp yumuşak ve kibar bir ifade ile “Mösyö birbirimizi uzun zamandan beri tanımış iki dostuz, geçenlerde tesadüfen babamın bana çocukluğumda hediye ettiği şu iğne elime geçti. Bence tarihî değeri, gerçek değerinden daha yüksektir, kabul ederseniz pek müteşekkir olacağım. Bir gün beni tahattura vesile olur” diyerek elçiye verir. Bu kıymetli hediyeden dolayı sefir hemen ayağa kalkıp, “Bu, bilhassa benden sonra çocuklarım için kıymetli bir servet olacaktır”²²⁶ diyerek Sultanın iki elini öpmek suretiyle teşekkürlerini sunar ve iğneyi kendi kravatına takar. Ancak incili iğnenin verilmesi ve alınması ile ilgili

²²³ <http://tarihdersleri.org/abdulhamid-hakkinda-18-itiraf/> [20.04.2020].

²²⁴ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklal Harbinin Gerçekleri*, Haz. Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, C.1, 3. bs. (Timaş Yayınları: İstanbul, 2019), 65.

²²⁵ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 22.

²²⁶ Osmanoğlu Ş., *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 40-41.

alışveriş bittikten sonra görüşme için belirlenen süre dolar ve sefir o gün ziyaretinin asıl sebebi olan konuşmayı yapamaz. Sefir, hediyeinin muhtemel siyasi mevzuyla ilgili esprisini anladığında iş işten geçmişti.²²⁷

Donanmaya büyük önem veren Almanya İmparatoru, ileride yaşanabilecek bir savaş ihtimali ile donanmalarının kömürsüz kalmaması için uzak denizlerde kömür depoları aramaktaydı. Bugün Yemen'e bağlı bir şehir olan Hudeyde civarında bulunan boş bir adayı, Almanya donanmasına askeri üs olarak kullanmak üzere II. Abdülhamit'ten talep etti. Bu ıssız adanın, Osmanlı ile aralarında kurulan sıkı dostluktan ötürü, Alman donanmasına tahsis edilmesini isteyen imparator, bu isteğinde ısrarcı olunca II. Abdülhamit bunun üzerine Yemen Valisine hemen bir telgraf çekerek mezkûr adaya yeterli miktarda asker ve askeri teçhizatın ivedilikle gönderilmesini emreder. Yemen Valisine tebliğ edilen emirden sonra adaya derhal asker gönderilir ve Almanlara Hudeyde civarında boş bir adanın olmadığını sadece bir adanın bulunduğunu onun da askeri bir üs olduğu bildirilince, Alman hükümeti mevcut askeri alanın boşaltılmasını ve bunun kendilerine tahsisini isteyecek kadar ileriye gidememişlerdir. Bu mesele de II. Abdülhamit'in pratik zekâsı ile çözülmüş olur.²²⁸

Dünya tarihinde, Sultan II. Abdülhamit'in döneminde dönen entrikalar kadar bir döneme rastlamak zor olsa gerektir. Büyük devletlerin temsilcileri de dönen bu entrikalardan üzerlerine düşen payı alıyorlardı. Çünkü Abdülhamit, pratik zekâsıyla kendisini alt etmeye çalışan bu temsilcileri alt etmekte usta bir isimdi. Rusya, İstanbul'u işgal ederek buradan sıcak denizlere açılacak bir liman bulma hevesindeydi. Almanya, büyük bir nimet olarak gördüğü Berlin-Bağdat demiryolu üzerinden Osmanlı İmparatorluğu üzerinde etkisini artırma peşindeydi. İngiltere ve Fransa ise birbirlerinden ayrı bir şekilde Rusya ve Almanya'nın planlarını bozmak, zayıf, ancak hasta bir Osmanlı görme arzusundaydı.²²⁹ Bunların hiçbiri Abdülhamit'in zekâsından dolayı emellerine ulaşamamıştı. Abdülhamit, Osmanlı'nın aleyhinde olan tüm dış güçlerin, güttükleri bu siyasi emellere karşı harici siyasetini şöyle belirlemişti; Rusya'yı her zaman idare eder, ara ara Rusların Osmanlı'yı zor duruma düşürdüğü

²²⁷ a.g.e., 40-41.

²²⁸ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 85-86.

²²⁹ Stutt, *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor*, 60.

olayları hatırlar ve onları en yakında bulunan korkunç düşmanlar olarak görürdü. İngiltere ile kolay kolay mesele çıkarmak istemez ve onlardan bir yardım beklenmeyeceğine dair kesin kanaat getirirdi. Avusturya'nın gözünün daima Makedonya'da olduğunu bilir, diğer devletlerle de mümkün olduğunca hoş geçinmeye gayret ederdi. Osmanlı Devletine karşı birleşmemeleri için Balkanlardaki Bulgarlar, Sırp'lar ve Yunanlılar arasındaki anlaşmazlığı sıcak tutacak suni meseleler ve gündemler oluştururdu.²³⁰ Almanları ise bir koz olarak kullanmak²³¹ isteyen Abdülhamit, son dönemlerde kurulan dostluğun devam etmesi adına Almanların bitmek bilmeyen isteklerini genellikle oyalar ve sonuçta milletin menfaatine göre cevap verirdi. Nitekim Alman imparatoru çıkabilecek bir dünya savaşında Osmanlı'nın desteğini istemiş ve Abdülhamit, bu konuda şimdilik bir şey söyleyemeyeceğini, öyle bir durumda devletin ve milletin menfaatine göre hareket edeceğini kendisine uygun bir dille ifade etmiştir.²³² II. Abdülhamit'in Osmanlı imparatorluğu üzerinde oynanan oyunlar ve devletin çıkabilecek muhtemel bir dünya savaşı içerisinde yer alması için uzun uğraş verenler karşısındaki bu pratik zekâsı, Osmanlı Devletinin 33 yıl daha ömrünü uzatmasına sebep olmuştur.

Sultan Abdülhamit, tahttan indirildikten sonra imparatorluk I. Dünya savaşına girmiş ve çok kısa bir süre zarfında büyük toprak kayıpları yaşamıştır. Abdülhamit, Selanik'te hapsedildiği köşkte devletin gidişatı ile ilgili bazı haberler alıyor ve döneminde aldığı tedbirlerden bahsederek gösterilen basiretsizlikten yakınıyordu. Gazetelerden ve Alâtini köşkü baş muhafızı olan Rasim Bey'den ara ara malumatlar alan II. Abdülhamit, “iki gemi için feda olduk, üç büyük devlete karşı bu savaşa girmemiz akıl kârı değil. Vahim bir neticeden korkuyorum” gibi ifadeler kullanıyordu. Birkaç defa da gidişatın bir delilik olduğunu ifade etmiştir.²³³

I. Dünya Savaşı başladığında Sultan Reşat, İslam Halifesi sıfatıyla “Cihat” ilan edince Abdülhamit bu duruma şaşırarak:

²³⁰ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 98.

²³¹ Osmanoğlu Ş., *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 125.

²³² Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 250-251.

²³³ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 230-231.

Cihadın kendisi değil, fakat ismi bizim elimizde bir silahtı. Ben bazen sefirleri tehdit etmek istediğim vakit, 'Bir İslam Halifesinin iki dudağı arasında bir kelime vardır. Allah bunu çıkartmasın' derdim. Cihat bizim için ismi olup da cismi olmayan bir kuvvetti. Bunun altından nasıl çıkacaklar İngiltere buna aldanacak mı?' ²³⁴

yorumunda bulunmuş ve doğacak muhtemel kötü sonuçlardan dolayı üzüntülerini dile getirmiştir.

Balkan Harbi esnasında II. Abdülhamit, Selanik'ten İstanbul'a nakledileceği haberini aldığı anda ise kendisini almaya gelenlere, iktidarında siyasi zekâsına delil addedilebilecek şu serzenişte bulunmuştu:

Sabahın erken saatlerinde Ali Rıza Paşa ile Hadi Paşa gelmişler. Buradan mutlak çıkmak lazım geldiğini, hükümetten emir aldıklarını söylemişler. Babam, onlardan da malumat almış. 'Kiliseler ittifak ettiler mi?' diye sormuş. 'Bizim elçiler, ataşemiliterler uyudular mı? Dört devlet ittifak eder de hükümet nasıl haberdar olmaz? Ben makamda bulunduğum müddetçe daima bunların birleşmesini önledim. Bu ne gaflet! Allah devleti bu hâle getirenleri kahretsin. Demek Selânik şimdi müdafaa edilmeden teslim ediliyor.' ²³⁵

Aslında II. Abdülhamit, hapsedildiği köşkte, otuz üç yılda büyük bir uğraş ve ince bir zekâyla atmış olduğu siyasi dikişlerin adeta sökülüşüne mahkûm oluyordu. Onun yönetiminde devlet ancak yüzde onluk bir toprak kaybı yaşarken, onun yokluğunda geçen dokuz sene içerisinde Afrika'da, Balkanlarda, Hicazda büyük toprak parçaları kaybedilmişti. Bununla beraber güçlendirmeye çalıştığı ve elinde bir koz olarak tuttuğu halifelik makamının da işlevsizleştiği artık düşmanlarca malum olmuştu.

4.12. Metin ve Vakur olması

II. Abdülhamit, krizleri çok iyi yöneten bir padişahtı. Onun krizleri iyi yönetmesi ve içinde bulunulan kötü durumdan en az zararla çıkmasındaki en büyük faktör, şahsındaki metanette gizliydi. Olaylar ne kadar büyük olursa olsun o hep metin kalmıştır. Onun olaylar karşısındaki metanetini 31 Mart 1901 tarihinde Kurban

²³⁴ a.g.e., 231.

²³⁵ a.g.e., 218.

Bayramı'na denk gelen depremden anlamaktayız. O yıl muayede Dolmabahçe Sarayı'nda başlamış ve Sultan Abdülhamit Han tebrikleri kabul etmekteydi. Aniden gelen deprem, salonda bulunan yedi yüz kilogram ağırlığındaki avizeyi düşürmüş, bazı camlar patlamış, salonda bulunanlardan kimileri ya korkudan bayılmış ya da buldukları yerden kaçmışlardı. Sarsıntı durduğunda gözler sultanı aramış ve onun yalnız başına tahtının önünde kılıcına dayanmış bir şekilde, o esnada okunan ezanı dinlediğine şahit olunmuştu.²³⁶ Herkese sakinlik geldikten sonra II. Abdülhamit, sanki hiçbir şey yaşanmamış gibi muayedenin başlaması için tekrar emir vermiştir.

II. Abdülhamit, yaşadığı birçok önemli olayda metanetini ve vakarını korumuştur. Gerek bomba hadisesinde gerek tahttan indirildikten sonra metanet ve vakarını asla kaybetmemiştir. Nitekim bomba hadisesinin hemen ardından Tahsin Paşa, Abdülhamit'in metanetini şu sözlerle anlatmaktadır:

Hünkâr infilakın müthiş sadmesinden ve havada uçuşan bazı parçalardan pek mühim ve tehlikeli bir hadisenin vukuu bulduğunu anlamıştı. Fakat hiç korku ve telaş eseri göstermedi. Yalnız benden 'ne var?' diye sordu arabasına atladı dizginleri eline aldı o sırada caminin avlu kapısında Arap Zuaf alayı efradından biri havaya bir el silah boşalttı. Buna çok canı sıkıldı. Hadisenin önemle araştırılarak kendisine arz olunmasını emretti ve arabayı sürdü. Arabadan kapıdan saraya doğru çıkıyordu, set üzerinde süferaya mahsus merasim köşkünde bulunanlar tarafından geçmiş olsun tarzında 'çok yaşa' çığrılarıyla sürekli alkışlandı. Bunlara tebessüm ederek karşılık vererek geçip doğruca Çit köşküne gitti. Köşkün harem cihetine müsadif kapısına gelerek telaş ve heyecanlı olan kadın efendiler ile sultanları sakinleştirdi.

237

Ayşe Osmanoğlu ise Abdülhamit'in tahttan indirildikten sonraki metanet ve vakarını şu sözlerle dile getirmektedir:

Saray büyük bir korku ve hakiki bir karanlık içindeydi. Elektriklerle havagazları sönmüş, sular bile kesilmişti. Gece bekçileri, sadık

²³⁶ a.g.e., 82-83.

²³⁷ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 292.293.

zannettiğimiz Arnavut kapıcılar, hademe ağalar, bahçıvanlar, tablakârlar, hatta haremağaları bile, çoktan çıkıp gitmişlerdi. Koca sarayda kadınlardan başka kimseler kalmamıştı. Sinir buhranları geçiren, korku ve dehşetten bayılan kadınlar görülüyordu. Etrafımız abluka içindeydi. Arada silahlar atılıyor, sarayın bahçesine kurşunlar düşüyordu. Bu sesler bizi iliklerimize kadar titretiyordu.

Bütün bu hallere rağmen aramızda en metin olan yine babamızdı. Sükûn ve vakarını asla terk etmeyerek büyük bir tevekkülle Küçük Salondaki masasında oturuyor, bu patırtıları, ağlayışları hiç işitmiyormuş gibi bermutat elindeki kitap kâğıtları ile meşgul oluyordu. Elindeki teşbihini çekerek güler yüzle odanın içinde dolaşıyor, bu haliyle bizlere gayret ve teselli veriyordu.²³⁸

4.13. Sultan II. Abdülhamit; Zalim mi Merhametli mi?

Hatıratlarda Sultan II. Abdülhamit'in zalim olduğuna dair bazı ithamlar mevcuttur.²³⁹ Bu ithamların ekseriyeti zulümlerin, Yıldız Sarayında fiziksel, zihinsel ve sözel olarak gerçekleştiği yönündedir. Zulüm isnadında bulunanların en başında, II. Abdülhamit'e en fazla sadrazamlık yapmış olan Küçük Sait Paşa gelmektedir. Sait Paşa, hatıratında zulme uğradığı meselelere dair yer yer değinmektedir. Sait Paşa'nın Abdülhamit'in zalim olduğuna dair anlatmış olduğu olaylar içerisinde en dikkat çekici olanı, üçüncü sadareti esnasında yaşadığı olaylardır. Sait Paşa, üçüncü sadareti esnasında, halkın artık padişahı soğuduğunu, padişahın ise bunun tedirginliğini yaşadığını ve bundan dolayı kendisinden ve Mahmut Nedim Paşa'dan şiddetli bazı tedbirler alınması için bazı talimatlar verdiğini söylemektedir. Bununla beraber, II. Abdülhamit'in kendisine, vilayetlerde merkezin nüfuz ve yetkisini artırmak için yine Mahmut Nedim Paşa ile ortaklaşa çalışmasını istediğini, ancak kendisinin bunu kabul edemeyeceğini ve bundan dolayı istifasını Padişaha sunduğunu anlatmaktadır. İstifası kabul edilmeyen Sait Paşa, bundan tam elli yedi gün sonra bir gece ansızın saraya çağrılır ve padişah ile görüşmek üzere huzura alınır. Huzura alınan sadrazamın oturmasına müsaade edilmez ve yaklaşık on beş dakika kadar bir takım ağır sözler ile azarlanarak

²³⁸ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 230-231.

²³⁹ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2019), 26.

kendisinden sadaret mührü istenir. O anda sadaret mührü yanında olmayan Sait Paşa, mührü getirmek üzere sultandan izin ister ve sultan buna cebindeki rovelverini çıkarıp kafasına dayayarak karşılık verir. Sonunda mühür getirilir ve Abdülhamit'e teslim edilir. Ancak mühürün teslim edilmesi ile yetinmeyen Abdülhamit, kendisinin tahttan indirilmesi durumunda Sait Paşa'yı parçalatacağını ima eden korkunç tehditlerde bulunur ve onu harem ile kendi özel dairesi arasında bir odaya kilitlemek suretiyle tam on sekiz saat hapsederek şahsına birtakım eziyetlerde bulunur.²⁴⁰

Sait Paşa, yaşadığı eziyetlerin bununla sınırlı olmadığını, bundan başka bir takım sözlü hakaretlere, işkencelere, tacizlere ve manevi zulümlere maruz bırakıldığına dair farklı iddialarda bulunmaktadır.²⁴¹

II. Abdülhamit'i hatıratında zalim olarak isimlendirenlerden biri de Enver Paşa'dır. Erkânı Harbiye'de öğrenci iken bir gece ansızın amcası ile beraber Yıldız Sarayına sorguya götürülen Enver Paşa'nın aslında Abdülhamit'e olan nefretin de başlangıcıdır. Sorguya götürülen Enver Paşa, o anki düşüncelerini ve hayallerini hatıratında şu kelimeler ile anlatır:

*... Yıldız'ın yolunu tutmuştuk. Arabada konuşmak istedik; Sadri efendi konuşmak değil, birbirimizin yüzüne baktırmıyordu. Ben, bazen meyus oluyor, bütün emeklerimin boşa gittiğini düşünüyor; bazen, saika-i merakla Yıldız mahzenlerini, zindanlarını göreceğimi düşünerek memnun oluyordum. O birinci sene yoklama, tard, nefy edilmiş efendiler hatırıma geldi. Ben de onlara refik olacaktım. Fakat bir türlü ne yaptığımı hatırlayamıyordum.*²⁴²

Bundan sonra Yıldız'a gidip bayramda bir şehzadeden hediye alıp almadıkları ile ilgili sorguya çekilen Enver Paşa, amcasının talimatı üzerine ve ailesine bir zarar gelme endişesinden dolayı bir şeyden haberinin olmadığını söyleyerek kendisini sorgudan kurtarmaya çalışır. Daha sonra kendisi Yıldız Sarayı'ndan tekrar mektebe getirilir. Bu

²⁴⁰ Sait Paşa, *Sadrazam Sait Paşa Anıları*, Der. Şemsettin Kutlu, (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977), 49-53.

²⁴¹ a.g.e., 77-78.

²⁴² Enver Paşa, *Enver Paşa'nın Anıları*, 13. bs. Haz. Halil Erdoğan Cengiz (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2019), 12.

sırada Abdülhamit yönetiminin zalim olduğunu düşünür ve padişaha karşı şu duyguları beslemeye başlar:

*Bu sırada, hakikaten, idare-i zalimenin tesirini bütün milletin anlamaya başlamış olduğunu hissettim. Ve bundan sonra idare-i zalime-i Hamidi'ye karşı zihnimde hâsıl olan intibah, derece-i kemale gelmişti. Bu hain herif, istese, bir anda her şeyi yapar; memleketi bahtiyar eder; etrafındaki alçakları dağıtır; hem memleket, millet bahtiyar olur, hem kendisi, diyordum. Fakat bu adamın senelerden beri kan içmeye alışmış olduğunu ve insanın itiyadından vazgeçmeyeceğini düşündükçe, şahsına karşı fevkalade bir adavet hissediyor ve herhalde bunun vücudunun ortadan kalkmasının en selim bir çare olacağını düşünüyordum.*²⁴³

Enver Paşa, hatıratının ilerleyen sayfalarında milletin en ücra köşelerinde olan köylülerin dahi yer yer Abdülhamit yönetiminin zulmünü hissettiğinden bahsederek hatıratına devam etmektedir.

II. Abdülhamit'e Sait Paşa ve Enver Paşa tarafından atfedilen bu suçlamalar başka hatıratlarda karşımıza çıkmamaktadır. Özellikle Sait Paşa'nın bu ifadeleri, İttihatçılardan çekindiği için kendini mazlum rolüne bürüyerek onların yargılamalarından kurtarmaya çalıştığı için söylendiği düşünülmektedir. II. Abdülhamit'e atfedilen bu zalimlik imgesinin aksine hatıratlarda onun merhametli yönünü ön plana çıkaran hadiseler daha ağırlıktadır. Daha doğru bir Abdülhamit imgesi için, onun merhametli yönüne atıfta bulunan hatıratlara da yer verilmesinin daha sağlıklı bir sonuca ulaştıracağı düşünülmektedir.

II. Abdülhamit, bazı hatıratlarda iddia edildiğinin aksine çok merhametli ve hoşgörülü bir padişaktır. Nitekim kendisine en yakın olan akrabaları ve dostları, onun bu özelliğini, hayatının birçok safhasında icra ettiğini bizlere anlatmaktadırlar.

Takvimler 1885 yılını gösterdiğinde, II. Abdülhamit'in arkasında, ehemmiyetsiz sayılabilecek türden küçük bir çıban çıkmıştı. Hususi doktorlarından biri olan Mavroyani Paşa ve beraberinde olan birkaç hekim, sultanı tedavi etmişlerse de bu önemsiz derecede olan küçük çıban, tedaviden sonra büyümüş, ateş ve çok dehşetli ağrılar yapmaya başlamıştı. Padişahın durumunun kötü olduğunu gören Mabeyinci

²⁴³ a.g.e., 13.

Ragıp Bey, doktor olan biraderi Arif Bey'i, padişahı tedavi etmesi için sarayın arka kapısından getirtir. Arif Bey, hemen yarayı temizleyip ilaçlarını da bizzat kendisi hazırlamak üzere, sultanı tedavi etmeye koyulur. Bu şekilde üç gün, sabah vakitlerine kadar padişahın başında bekler ve tedavisine azami gayret gösterir. Abdülhamit, bu hastalığı esnasında çok önem verdiği Cuma selamlığına dahi çıkamamış, hatta ölme ihtimalini düşünmüş olmalı ki oğlu Burhanettin Efendi adına bazı vasiyetlerde bulunmuştur. Arif Bey'in tedavisi ve azami dikkatinden sonra iyileşip hastalık tehlikesini iyice atlatan Abdülhamit, eski ilaçları tahlil ettirir ve bu ilaçların şüpheli olduğu sonucuna ulaşılır. Kendisine ilaçların raporu sunulduktan sonra, kendisini tedavi eden Doktor Mavroyani' yi huzura çağırıp bu yanlışlığı nasıl yaptığını sorar. Doktor Mavroyani Paşa, o gün sarhoş olduğunu bundan dolayı yanlışlık yaptığını itiraf etmek zorunda kalır. Padişahın ölümüne sebep olabilecek bu büyük hataya rağmen Sultan Abdülhamit, kendisini affedip herhangi bir ceza vermez. Ancak o günden sonra emektarlığından ötürü kendisi ile ara ara görüşse de hususi doktorluğundan çıkarmış sarayda da kimseyi muayene etmesine müsaade etmemiştir.²⁴⁴

Bir defasında da Sultan Abdülhamit'in marangozhanesindeki odunların mahfuz bulunduğu mahzende bir yangın çıkmıştı. Sarayda yangına karşı alınan en üst tedbirlerden dolayı yangın hızlı bir şekilde kontrol altına alınır ve söndürülür. Yangının hangi sebepten çıktığını araştırmak üzere bir heyet görevlendirilir. Bu heyet, mahzende yangının üç farklı noktadan çıktığı sonucuna ulaşır. Nihayet yangının bir tedbirsizlik sonucu olmadığı ve içeriden birinin bunu kasten yapmış olabileceği ihtimali üzerinde durulur. Olayın üzerinden günler geçer ancak soruşturmayı yürüten Ragıp Paşa ve İzzet paşalar henüz net bir sonuca ulaşamazlar. Abdülhamit, bu yangına çok üzülmüş ve saraydakilerin de yaşanan bu hadiseden dolayı iyice rahatları kaçmıştı. Yapılan tüm tetkikler sonucunda kesin bir sonuca ulaşılmamışsa da Feleksû kalfa denilen bir kadından şüphe edilmişti. Padişah, bu kalfayı olay mahalline çağırıp paşalar aracılığıyla sorguya çekirmiş ve bu esnada Feleksû kalfa titreyerek ve ağlayarak padişahın ayağına kapanmış ve yangını kendisinin çıkardığını itiraf etmiştir. Abdülhamit, bunu neden yaptığını sormuş ve kalfa, çiraklık istemek için yaptığını itiraf etmiştir. Abdülhamit, bunu güzelce isteseydin vermez miydin diye sorduğunda ise Feleksû kadın buna bir cevap verememiştir. Abdülhamit, sebebinin ve maksadının

²⁴⁴ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 46-47.

neye hizmet ettiği belli olmayan, belki de bütün sarayı küle çevirecek bu yangın hadisesinin failini de işlemiş olduğu bu suçtan dolayı cezalandırmamış ve onu affederek Mekke'ye göndermiştir.²⁴⁵ II. Abdülhamit'in anlatılan hadiseler karşısında göstermiş olduğu merhamet ve hoşgörü, Ayşe Osmanoğlu'nun "Babam çok iftiraya uğramış bir insandır. Söyledikleri gibi katı kalpli, merhametsiz değildir. Bir kimsenin ağladığını görse veya kendisine söyleseler, çok kabahatli de olsa affederdi"²⁴⁶ sözlerini haklı çıkarmaktadır.

II. Abdülhamit, "Onu öldürmek için gelen, onda dirilmiştir." sözüne belki de en çok yakışan şahsiyetlerden biridir. Bu iddiayı destekleyecek mahiyette bizzat yaşanmış olan birçok olay, örnek olarak verilebilir. Döneminde kendisini tahttan indirmek isteyen Genç Osmanlılar, Genç Türkler ve İttihatçılar gibi birçok siyasi ve fikri hareketi ortadan kaldıracak güce ve imkâna sahip olmasına rağmen, onlara karşı herhangi bir askeri girişimde bulunmamıştır. Onun bu davranışı aslında ülkesindeki muhaliflere karşı hoşgörülü yaklaştığının en büyük kanıtlarından biridir. Nitekim dünya tarihinde nice imparatorlar, hükümdarlar, devlet başkanları kendilerini iktidardan indirmek isteyen kimselere karşı her zaman tedbir almışlar, yeri geldiğinde zulme başvurmaktan da çekinmemişlerdir. Ancak II. Abdülhamit, hiçbir zaman bu yola tevessül etmemiş ve milletin içinden aleyhine olan bu hareketlere karşı hep hoşgörü yolunu tutmuştur. Onun hoşgörüsü ve merhameti o kadar ileri boyuta ulaşmıştı ki kendi canına kast edenlere dahi merhamet elini uzatabiliyordu.

Nitekim tarihler 21 Temmuz 1905 yılını gösterdiğinde II. Abdülhamit, mutadı olduğu üzere Cuma namazına yine Yıldız camine gitmişti. Daha öncesinden Abdülhamit'in her adımını takip edip hesaplayan ermeni çeteciler, yaptıkları tüm tetkiklerde padişahın Yıldız caminden tam bir dakika kırk iki saniyede çıktığını hesaplamışlardı. Suikastın tüm ayrıntılarını hesaplayan bu çeteciler, Cuma vaktinde saatli bir bomba ayarlayıp Yıldız caminin önüne yerleştirmişlerdi. Ancak II. Abdülhamit, o gün alışılmışın dışında birkaç mesele hakkında, Şeyhu'l İslam Cemalettin Efendi ile ayaküstü sohbet etmeye başladı ve haliyle camiden çıkması da gecikti. Padişahın camiden çıkma süresine ayarlanan bomba, daha o camiden çıkmadan infilak etti. Bu suikast girişiminden yara almadan kurtulan padişah, olayın derhal tetkik edilip bir

²⁴⁵ a.g.e.,107-108.

²⁴⁶ a.g.e.,210-211.

rapor verilmesi ister. Yapılan tüm tetkikler sonucunda başfailin Belçika nüfusuna kayıtlı “Jores” adında bir çeteci olduğu anlaşılır. Bir imparatorluğun devlet başkanına suikast girişiminde bulunan bu çeteci, haliyle mahkeme sonrası idama mahkûm olur. Ancak II. Abdülhamit, tarihte eşine çok az rastlanacak ve herkesi şaşkına uğratacak bir karar verir. Hayatına kastetmek suretiyle kendisine suikast düzenleyen bu kişiyi affeder ve onu idamdan kurtararak memleketine gitmesine müsaade eder.²⁴⁷

Sultan Abdülhamit’e isnat edilen zalimlik kavramı ile ilgili, 1908’de Meclisi Mebusan’da vekillik yapan ve II. Meşrutiyetten sonra Mekke şerifi seçilen Kral Abdullah’ın söylemiş olduğu şu sözler tüm tartışmaları bitirecek mahiyettedir. Kral Abdullah, hatıratında:

*İnsanlar Abdülhamid’in zalim olduğuna inanıyorlar. Ama yanlış biliyorlar. Abdülhamid zalim değil, sadece çok dikkatli bir hükümdardı. Tahttan indirildikten sonra anlaşıldı ki Abdülhamid görevi boyunca sadece bir defa idam cezası vermişti. Geri kalan mahkûmlar en fazla ömür boyu hapse mahkûm edilmişlerdi*²⁴⁸

ifadelerini kullanmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde herhangi bir baskı unsuru altında kalmadan, II. Abdülhamit hakkında isnat edilen cinayetlerin, zulümlerin ve diğer cürümlerin soruşturmasını yürüten komisyonların yapmış oldukları tüm araştırmalar neticesinde, mezkûr iddiaların doğruluğunu tespit edememeleri de onun zulme tevessül etmediğinin kanıtlarındandır.²⁴⁹

4.14. II. Abdülhamit Müstebit Bir Padişah Mıydı?

II. Abdülhamit ile ilgili hatıratlarda en fazla karşılaşılan imgelerden biri onun müstebit, idare tarzının ise istibdat olmasıdır. Bu kavramlar, saltanatı döneminde kendi anlayışına yakın ve uzak olan kimseler tarafından, kimi zaman bir siyaset tarzı anlamında kimi zaman ise bir eleştiri mahiyetinde kullanılmıştır. Kendisine çok yakın olan aynı zamanda konumu itibari ile devletin en yüksek gözetleme konumunda

²⁴⁷ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 172-180.

²⁴⁸ Kral Abdullah, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*, 18.

²⁴⁹ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklal Harbinin Gerçekleri*, 65.

bulunan Tahsin Paşa, hatıratında Abdülhamit'in istibdadı ile ilgili şu sözleri söylemektedir:

*Vakıa Sultan Abdülhamid çok müstebit bir padişah idi; hayat ve saltanat onun için bir gaye idi; bu gayeyi tehlikeye düşüreceğini zannettiği her hadiseye karşı son derece müteyakkız bulunur ve her köşede bu gaye aleyhine kurulmuş pusular tasavvur ettiği için her ne pahasına olursa olsun selamet ve emniyet tedbirlerine müracaat ederdi.*²⁵⁰

Yine Tahsin Paşa hatıratının ilerleyen sayfalarında II. Abdülhamit'in müstebit ve mutlak bir hükümdar olduğunu, bazen sözlerinin ve isteklerinin kanunun üstünde tutulduğunun ve buna muhalif hareket edilmesi durumunda bir tehlikenin oluşabileceği korkusunun baş gösterdiğini anlatmıştır.²⁵¹

İstibdat yönetimini eleştirenlerden biri de ittihatçıların önde gelen isimlerinden Resneli Niyazi'dir. Niyazi, hatıratında istibdadı şu sözlerle eleştirmektedir:

*Anadolu'yu, Arabistan'ı yahut Trablusgarp'ı sıkıntıya sokan aynı hastalık, Makedonya için de vardı. Türk, Arap, Arnavut, Çerkez, Kürt, Ermeni, Ulah, Yahudi, Sırp, Rum ve Bulgarlardan meydana gelen Osmanlı adıyla topladığımız ne kadar millet varsa hepsi de aynı istibdat idaresinin çilesini çekip boyunduruğunda inliyorlar. Halk içindeki din ve millet tefriki ne insanın acılarını çoğaltmakta ne de boyunduruğunu hafifletmektedir. Ne Makedonya ve ne de diğer Osmanlı memleketinde ayrıcalık ve zulüm görmüş iki çeşit halk yoktur. İstisnasız hepimiz aynı istibdat tazyiki altında ezilmekteyiz.*²⁵²

Burada sorulması gereken soru “her müstebit olan zalim midir?” Bu soruya farklı yaklaşımlar olsa da bize göre her müstebit lider zalim değildir. Buna birçok lider örnek olarak gösterilebilir. Nitekim yine bu durumun en iyi örneklerinden birini Abdülhamit'in iktidarında görmekteyiz. O, devrin şartlarını da göz önünde bulundurarak siyaset tarzı olarak istibdadı seçmesine rağmen asla zalimliğe

²⁵⁰ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 117-118.

²⁵¹ a.g.e., 213-214.

²⁵² Resneli Niyazi, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*, (Ankara: Panama Yayıncılık, 2020), 79.

meyletmemiştir. Nitekim adil olan müstebitler olduğu gibi adalete yönelmiş olan istibdatlar da bulunmaktadır. II. Abdülhamit, kendisinden önceki hükümdarlar gibi mülkünün ve milletin idaresini mutlak olarak elinde tutmuş ve onlar gibi hareket etmiştir. Onu diğer müstebit devlet yöneticilerinden ayıran en büyük özelliği, siyasetinde çok mutedil hareket etmesidir.²⁵³

Unutmamak gerekir ki Sultan Abdülhamit, bir mutlakıyet hükümdarıdır ve idare tarzı istibdattır. Ancak onun idare tarzı olarak istibdadı tercih etmesi, müstebit kalmakta ısrar etmesinden ziyade, dönemin siyasi anlayışının öyle gerektirmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim Sultan Abdülhamit, padişah olduğunda söz verdiği üzere meşrutiyeti ilan etmiş ve Kanunu Esasi'yi kabul ederek Meclis-i Mebusan'ı açmıştır. Ancak mecliste kısa bir zaman sonra, farklı milletlerden müteşekkil olan Osmanlı Mebusan Meclis-inden bazı vekiller, kendi milletlerinin, Osmanlıdan ayrılmasını mecliste gündeme getirecek kadar işi ileri götürmüşlerdir. Bunun haricinde patrikhaneler Avrupa'nın büyük devletlerine, Osmanlı devletini şikâyet ediyor, Türklerin zulüm ve vahşette bulduklarına dair bazı gazetelere demeçler veriyorlardı. Bu esnada, Ermeniler de boş durmuyor, ıslahat maskesi altında, doğu bölgesinde bir Ermenistan devleti tesis etme taleplerinde bulunuyorlardı.²⁵⁴ Dönemin karışık siyasi atmosferi, imparatorluğa, acil olarak alınması gereken kararlarda zaman kaybı yaşıyor, savaş meydanlarında ise güç kaybettiriyordu. Bu durum padişahın hoşuna gitmiyor ve onu kuşkulandırıyordu. Bu gelişmeler üzerine, II. Abdülhamit, kanunun da kendisine vermiş olduğu yetkiye dayanarak ilk Mebusan Meclisini bu şekilde kapatarak mutlakıyetini güçlendirmiş oldu. Böyle bir dönemde mutlakıyet kararı alınmamış olsaydı belki de Osmanlı imparatorluğu daha erken bir dönemde inkıza uğrayabilirdi.

4.15. Sultan II. Abdülhamit Katil Miydi?

Hatıratlarda II. Abdülhamit'e atfedilen imgelerden bir tanesi de onun katil olmasıdır. Kimi hatıratlarda, onun katil olma potansiyelinin olduğunu veya buna meyli olduğuna dair bazı atıflarda bulunulurken kimi hatıratlarda ise onun doğrudan doğruya bir katil olduğu ifade edilmektedir.

²⁵³ M. Raif Ogan vd., *Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar*, 56.

²⁵⁴ a.g.e., 48.

Hatıratının birçok yerinde, II. Abdülhamit'in kendisini tehdit ettiğini ifade eden Küçük Sait Paşa, aslında onda böyle bir meylin olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Küçük Sait Paşa, henüz sadrazamlığının yirminci gününde Meclisi Vükela ile köklü bir ıslahat mazbatasını hazırlamış ve bunu saraya sunmuştur. Ancak Sait Paşa'nın iddiasına göre mazbatanın içerdiği şeylerin, Kanun-i Esasiye dayandırılmış olması, padişahın hoşuna gitmemiştir. Mazbatanın saraya sunulmasının ertesi günü Küçük Sait Paşa, saraya çağrılır ve Abdülhamit tarafından huzura kabul edilir. Bu mazbata yüzünden çeşitli hakaretlere uğrayan Sait Paşa, akabinde sultanın kendisine hançerle saldırdığını, bunun üzerine istifa etmek istediğini, ancak padişahın bu istifayı kabul etmediğini hatıratında tafsilatlı bir şekilde anlatmaktadır.²⁵⁵

Bu hadisede Sait Paşa, Sultan Abdülhamit'i doğrudan katil olarak isimlendirmese de okuyucularına, dolaylı olarak onun aslında bir katil olduğunu ima etmeye çalışmaktadır. Sait Paşa, hatıratının ilerleyen sayfalarında, yine bir gün padişahın kendisini çağırdığını, gerçekleşen görüşmeden sonra kendisinin bir odaya götürülerek bekletildiğini ve o esnada kendisine getirilen bir kahvenin içinde zehir bulunma ihtimaline karşılık, o kahveyi içmeyerek mendiline boşalttığından bahsederek, Abdülhamit'e karşı yeniden bir katil imajı oluşturmaya çalışmaktadır.²⁵⁶ Sait Paşa'nın, Abdülhamit ile ilgili bu ithamları kitabının muhtelif yerlerinde anlatılmaktadır.

Sultan Abdülhamit'i hatıratında katillikle itham edenlerden biri de Doktor Cemil Topuzlu'dur. Topuzlu, hatıratında Sultan II. Abdülhamit'in saltanatı boyunca üç kişiyi öldürdüğünü iddia etmektedir. Bunların ilkinin Mithat Paşa, ikincisinin bir harem ağası olduğunu, üçüncüsünün ise bir bahçıvan olduğunu söylemektedir. Topuzlu'ya göre Mithat Paşa'nın ölümü herkesçe malumdur. Bahçıvanın ve harem ağasının öldürülmelerine sebep olan olaylar ise şöyle gerçekleşmektedir:

Bahçıvan ise, Yıldız parkında kendi eliyle Padişah'a arz-ı hal vermek istemiş. Hünkâr'ın yolunu beklemiş, karşısına çıkarak istidasını vermek için elini koynuna uzatmış, Sultan Hamid, zavallı bahçıvanın

²⁵⁵ Sait Paşa, *Sadrazam Sait Paşa Anılar*, 49-53.

²⁵⁶ a.g.e., 84-85.

hareketinden korkmuş ve kendisini vuracağını sanmış! Daima yanında taşıdığı tabancasını çıkarıp ateş etmiş; bahçıvan da anında ölmüş.

Haremağasına gelince, bu Arap, Padişah'ın pek sevdiği ağalarından biriymiş. Bir gün, diğer bir haremağasıyla münakaşa etmiş. Neticede hiddetine mağlûp olarak arkadaşını vurmuş. Akli başına gelince, Padişah'ın karşısına çıkmış 'Adam öldürdüm' demiş. Hünkâr, ne ile öldürdüğünü sorunca, setresinin altından bir tabanca çıkarmış: 'Bununla ...' cevabını vermiş ve Padişah'tan affolunmasını dilemiş.

Daima öldürülmekten korkan ve karşısında hiç beklemediği silahlı bir adam gören Padişah, haremağasını o anda güzellikle yanından savmış, fakat derhal yakalatarak, Yıldız'da dört saatin içinde muhakeme ettirerek idam kararı verdirmiş ve ertesi sabah Beşiktaş'ta (şimdi kapalı tramvay durağının bulunduğu yerde) astırmıştır.²⁵⁷

II. Abdülhamit'in üç cinayet işlediği bilgisi, Cemil Topuzlu'nun hatıratından başka bir hatıratta karşımıza çıkmamaktadır. Mithat Paşa'nın ölümü tarihin karanlık noktalarından biri olmakla beraber II. Abdülhamit'in bu cinayete onay vermediği ve düşmanlarının kendisine atmış olduğu bir iftiradan ibaret olduğu gerek kendi hatıratında gerekse de birçok uzman tarafından belirtilmiştir.²⁵⁸

Topuzlu'nun iddia ettiği bahçıvanı öldürme meselesi ise sadece kendi hatıratında yer almaktadır. Başka hiçbir hatıratta yer almayan bu hadiseye II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Osmanoğlu şiddetle karşı çıkmaktadır. Böyle bir olayın yaşanması ve sarayda saklı kalması mümkün değildir. Sarayın her tarafı muhafızlar, hizmetliler ve harem halkı ile doluyken bu olayı Cemil Topuzlu'dan başkasının aktarmamış olması böyle bir olayın yaşanmadığını göstermek için yeterli bir sebeptir.

II. Abdülhamit'in, saltanatı boyunca sadece bir kişiye kısas olmak üzere idam kararı verdiği ve bundan başka kimseye idam kararı vermediği ise birçok uzman tarihçi tarafından doğrulanmıştır. II. Abdülhamit'e katil damgasını vurmak, onun iktidar olduğu yönetim sürecinde vermiş olduğu kararlarla çelişmektedir. Nitekim Sultan

²⁵⁷ Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, 101.

²⁵⁸ İsmet Bozdağ, *Sultan II. Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, (İstanbul: Truva Yayınları, 2017), 50.

Abdülhamit, gerek kendisine muhalif olanları gerekse de kendisine suikast tertipleyip idam kararına çarptırılanları ya affetmiş ya da sürgün cezası vermekle yetinmiştir.

Sultan Abdülhamit, katil olmak bir yana dursun milletine karşı çok şefkatli bir hükümdardı. Çünkü o, 31 Mart vak'asında kendi tahtına ve canına kastetmiş olan hareket ordusunun, elinde imkânlar bulunmasına rağmen kardeş kanının dökülmemesi için herhangi bir müdahaleden kaçınarak belki de binlerce insanın kanının dökülmesine engel olmuştur.²⁵⁹ II. Abdülhamit'in bu konudaki düşüncelerini ve hassasiyetini Ali Fuat Türkgeldi hatıratında şu sözlerle dile getirmektedir:

O sırada Selanik'ten hareket eden ordu hatve hatve İstanbul'a yaklaşmakta, Sultan Hamid ise bunlara silâhla mukabele etmek istememekte olduğundan vürûdlarında iki asker arasında müsademe vukuuna mahal kalmamak üzere beyn el-havas tedbir düşünülerek Şeyhu'l-İslâm ile Fetva emininin ve Birinci ve İkinci fırka kumandanlarının kışlalara gidip, gelen asker dahi kendi kardeşleri olduğundan bunlara karşı silâhla mukabele ve müdafaada bulunmamaları için efrad-ı askeriyeyi ikna ile tahlif etmeleri kararlaştırılmış ve Birinci ordu kumandanı Nâzım Paşa Meclis-i vükelâya celb ile karar-ı vâki kendisine tebliğ olunmuştur.²⁶⁰

Hareket ordusu henüz çatalca taraflarına dayanmışken Sultana bağlı sadık kumandanlar, kendisine gelip karşılık verilmesini istemişler hatta bunun için sultanın ayağına dahi kapanmışlardır. Ancak II. Abdülhamit onlara “Ben Türk ve İslam halifesiyim. İslam'ı birbirine kırdıramam. Daha evvel de birçok kereler tahttan feragati kararlaştırmıştım. Bana mani olundu. Nefsimi ve tacımı muhafaza için şimdi milletimin birbirini öldürmelerini irade edemem”²⁶¹ sözleriyle karşılık vermiş ve yapılan ısrarları kabul etmemiştir.

Sultan Abdülhamit'in istemesi durumunda, İstanbul'da hazır bulunan ve içerisinde kendisine sadık olan onlarca komutanın oluşturduğu birinci ve ikinci ordular, hareket

²⁵⁹ M. Raif Ogan vd., *Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar*, 69.

²⁶⁰ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949), 35-36.

²⁶¹ M. Raif Ogan vd., *Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar*, 74.

ordusuna karşılık verebilirdi. Ancak o, kardeş kanının dökülmemesi için kendisini ve tahtını feda edecek kadar milletine şefkatle bağlıydı.

Sultan II. Abdülhamit, sürgüne gönderdiği muhaliflerinin dahi gittikleri yerlerde maişetlerini düşünen ve kendilerine geçinmeleri için maaş bağlayan bir padişahı.²⁶² Böyle düşünceli bir padişahın katillikle suçlanması, vicdanların kabul görmediği bir iddiadır.

II. Abdülhamit, tahttan indirilip Selanik'e sürgüne gönderildikten sonra kızına hitaben yapmış olduğu konuşmada, saltanatı boyunca kısas olmak üzere bir harem ağası hariç hiç kimseye idam kararı vermediğini ve hiç kimsenin canına kıymadığını şu sözleriyle ifade etmektedir. "... Allah'ıma sığındım. Vicdanımı tazip edecek harekette bulunmadım. Kimsenin başını menfaatim için kestirmedim. Kimsenin idamını imza etmedim. Yalnız bir tek harem ağasının idamını işlediği bir cinayetten dolayı kısasa kısas olmak üzere imza ettim."²⁶³

Sultan Abdülhamit'in, 31 Mart vak' asındaki tutumu ve kendisine suikast girişiminde bulunan çeteciye affedip memleketine göndermiş olması diğer mutlakıyet imparatorlarının kolay kolay yapabileceği eylemlerden değildir. Hatta bunu tarihin görmüş olduğu tüm mutlakıyet imparatorları için söylemek yanlış olmasa gerektir. O, kendi döneminin belki de en merhametli ve en insafli hükümdarlarından biriydi. Yaşanan bunca hadise karşısında vermiş olduğu tepkiler ve kararlar onun kızına söylemiş olduğu ifadeleri doğrulamaktadır. Ziya Paşa'nın "Ayinesi iştir kişinin lafa bakılmaz" sözünün bir yöneticiyi değerlendirirken şahsına itham edilen suçlar veya sözler ile değil, yapmış olduğu icraatlar ile değerlendirilmesi gerektiği bir kez daha bizlere bu hakikati hatırlatmıştır.

4.16. Sultan II. Abdülhamit Evhamlı Mıydı?

Hatıratlarda, Sultan II. Abdülhamit hakkında en fazla karşılaşılan imgelerin başında onun aşırı evhamlı olması gelmektedir ve doğrusu bu bir hakikattir. Nitekim babası Abdülmecid dahi kendisinden kuruntulu oğlum diye bahsetmektedir.²⁶⁴ Bu da II. Abdülhamit'te beliren evham ve vesvesenin aslında şehzadeligi döneminde

²⁶² Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 224.

²⁶³ Osmanoğlu Ş., *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 55.

²⁶⁴ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 94.

başladığını gösterir. Yine hususi doktoru Atıf Hüseyin Bey de hatıratında Abdülhamit'in müvesvis olduğunu ona ispat ettiğini ve II. Abdülhamit'in de bu durumu kabul ettiğini ifade etmektedir.²⁶⁵ Burada sorulması gereken soru, II. Abdülhamit'in bu özelliği fitri midir yoksa sonradan kazanılmış bir hal midir? II. Abdülhamit'in bu durumuyla ilgili hatıratlarda, onun bu yönüne çokça atıfta bulunulmuş, bununla ilgili çok fazla malumat ve örnek verilmiştir. Hatıratlardan elde edilen bilgilerden hareketle, onun evhamlı olması iki sebebe dayandırılmaktadır. Bu sebeplerden ilkinin ondaki evhamın fitri kaynaklı olduğu iddia edilirken, ikinci sebebin ise yaşamış olduğu olayların ve etrafında bulunan kimselerin, anlattıkları asılsız olaylar ile ondaki bu durumun tetiklenmiş olabileceğini bildirmektedirler.²⁶⁶

II. Abdülhamit'in fazlaca evham sahibi olması elbette nedensiz değildir. Padişahın bu özelliğini bilen art niyetliler, tahrik ve teşvikten geri durmamışlar, daima onun hayatına ve saltanatına düşman olanların olduğunu kulağına fısıldayarak bu vehmi daha da kızıştırmışlardır.²⁶⁷ Bu durumu da bir kazanç kapısı haline getirmeyi ihmal etmemişlerdir.

II. Abdülhamit'in evhamlı olmasının başlıca sebeplerini Tahsin Paşa, onun yaratılışına bağlamakla beraber kendisinden önceki sultanların yaşamış oldukları duruma bir gün kendisinin de düşme ihtimalinin bulunduğunu ve Abdülhamit'in bundan dolayı hiç kimseye itimat etmediğini hatıratında bildirmektedir.²⁶⁸ Padişahın vehminde ileriye gitmesinin sebebinin ise daha saltanatının ilk zamanlarında Küçük Sait Paşa'yla çalışmasına bağlamaktadır. Tahsin Paşa'ya göre Sait Paşa'nın yerinde bir başkası olsaydı, mevcut durum çok daha başka olurdu. II. Abdülhamit, daha saltanatının ilk yıllarında Sait Paşa'nın bu evhamı ile karşılaşmış ve kendi fitratına da uygun düşen bu vehim, şahsına, o zamanlardan itibaren kök salmıştır.²⁶⁹

²⁶⁵ Âtıf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 68-69.

²⁶⁶ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 20-21.

²⁶⁷ a.g.e., 21.

²⁶⁸ a.g.e., 60.

²⁶⁹ a.g.e., 44.

Ahmet İzzet Paşa, II. Abdülhamit'in vehminin sebepleri ve sonuçları ile ilgili hatıratında bazı tespitlerde bulunmuştur. Ahmet Paşa'ya göre Abdülhamit'in vehmine neden olan bu sebep ve sonuçlar şöyle vuku bulmuştur:

Tahta çıktığında (cülûs) Karadağ, Sırp, Bulgar, isyanları ile bunların doğurduğu siyasi zorlukların mirasçısı oldu. Yine bunların sonucu olan ve büyük bir yenilgiyi, birçok memleketin kaybedilmesini doğuran Rus Savaşı'nı da engelleyemedi. Bundan sonra da devletin Afrika kıtasındaki toprak ve eyaletlerinin önemli bir kısmı, ayrı neden ve şekillerle Fransa, İngiltere ve İtalya (Masua) eline geçti. Bu savaşın sorumluluğu, herhalde kendisinden çok Abdülaziz döneminden kalan devlet ileri gelenlerine ait olmakla birlikte, bu gibi başarısızlıklarla halkın kalbinde ve gözünde yerinin sarsıldığını hissetti. Ali Suavi vakası ile şüpheleri de güçlendiğinden, zaten ilk terbiyesi ve geçmiş tecrübelerin kazandırdığı eğilim ve istidat, yeni kuruntu ve zanlarını çoğalttığı için, merak ve tahkikatı alevlendirdi. İşte bu şekilde ortaya çıkan haftiyelik evhamı artırdı ve bunların etkisiyle alınan korunma önlemleri yeni yeni hoşnutsuzluklar doğurdu ve bunların abartılı biçimde saraya yansımaları korku ve öfkeleri şiddetlendirdi.²⁷⁰

II. Abdülhamit'in evhamı o kadar ileri boyuta ulaşmıştır ki Tahsin Paşa'nın hatıratında yer verdiği bir hadise bu evhamın ulaştığı noktayı gözler önüne sermektedir. Tahsin Paşa başından geçen bir olayı hatıratında şöyle anlatmaktadır:

Dişi ağrıdığı vakit diş doktorunun ilacını istimal etmediği gibi yabancı bir elin kerpetenle ağzını karıştırmasına da razı olmazdı. Hal'inden sonra kendisinin muhafızlığına tayin olunan bir zata şu sözleri söylediğini işitmişim:

-Benim ağzıma hiçbir dişçi eli girmemiştir.

O zat belki de bu söze inanmamıştır; fakat bunun bir hakikat olduğunu ben beyan bilirim. Bir gün huzuru hümayuna girdiğimde Sultan Hamid bana henüz çıkarılmış büyükçe bir diş ile bir kerpeten gösterdi ve benim

²⁷⁰ Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklal Harbinin Gerçekleri*, 65.

kendi kendime bir diş çıkarıp çıkaramayacağımı sorduktan sonra ve bittabi menfi cevap aldıktan sonra:

-İşte ben kerpetenle bu kocaman dişi kendim çıkardım, dedi.

Doğrusu bu yapılır şey değildi. Sultan Hamid'i bu tarzda harekete sevk eden sebep dişçi elinden iğrenmesi veya gayrısıhhî bir kerpetenin vereceği zarardan hazer etmesi mülahazası değildi; her ne olursa olsun muhafazai nefis endişesi idi. Ağız ile boğaz arasındaki kısa mesafe ve kerpetenin ucuna zehirli bir madde sürülebileceği ihtimali onu bu ihtiyatkârlığa sevk ettiğine şüphe yoktu.²⁷¹

II. Abdülhamit'in en fazla güvendiği isimler dahi zaman zaman bazı güvensizliklere uğramışlardır. Etrafında bulunanlar, sürekli bu endişeyi artırıyor ve Abdülhamit, bu endişeden hareketle her yapılan toplantıda kendi aleyhine konuşulduğunu, her an kendisine bir pusu kurulmak suretiyle bir suikast düzenleneceği endişesini taşıyordu. Bundan dolayı cuma selamlıkları, bayramlar ve hırka-i saadet alayları gibi özel günler, kendisini koruyan kimseler için bir sıkıntıya dönüşürken jurnalciler için ise menfaate kapı aralayacak bir vesile olurdu.²⁷²

Sultan II. Abdülhamit, günümüzün onlarca devletini içinde barındıran büyük bir imparatorluğun devlet başkanıydı. Bu devletin içinde farklı milletlerden insanlar vardı. Kendisi ne kadar iyi bir yönetici olursa olsun, ona mutlak surette düşmanlık edecek olanlar, kendisini tahttan indirmek isteyenler çıkacaktı. Nitekim seleflerinin başına gelen şeylerin bir gün kendi başına geleceği endişesi onu ileri boyutta bir vehme düşürmüş ve bu vehim de onu ileri derecede tedbirler almaya zorlamıştır.

II. Abdülhamit öncesinde ve sonrasında, dünyanın muhtelif beldelerinde devlet başkanlığı yapmış olan birçok yönetici, iktidarlarını devam ettirebilmek için kendi halkının kanını dökmekten çekinmemişlerdir. II. Abdülhamit'in evhamı, halkının kanını dökecek bir zulme dönüşmemiştir. Onun vehmi, kan dökmekten uzak ve sadece

²⁷¹ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 239-240.

²⁷² a.g.e., 94.

sürekli tedbir alınmasına neden olmuştur. Bu durumda onun vehmini, tedbirde ifrat olarak algılamak, şahsının daha doğru anlaşılmasına yardımcı olacaktır.²⁷³

4.17. Sultan II. Abdülhamit Cahil Miydi?

Sultan II. Abdülhamit'e yönelik hatıratlarda sayısı çok az da olsa cahillik ithamı bulunmaktadır.²⁷⁴ Kendisinin imla bilmediği hatta okuma ve yazma bilmeyecek kadar cahil olduğu iddialar arasındadır.²⁷⁵ Ona atfedilen bu ithamlar, kimi hatıratlarda doğrudan söylenirken kimi hatıratlarda ise dolaylı olarak gündeme getirilmektedir.

II. Abdülhamit'e bu tür bir ithamda bulunanlardan biri, Küçük Sait Paşa'dır. Sait Paşa, hatıratında anlatmış olduğu bir mesele üzerinden kendisine yönelik doğrudan cahil kelimesini kullanmamış olsa da dolaylı olarak bu kavramı ima etmeye çalışmaktadır. Padişahın cahil olduğuna dair iddia edilen mesele şöyle gelişmektedir. Sait Paşa, merkeziyetçi bir yönetim tarzını savunur ve bundan dolayı vilayetlerdeki valilere tam yetki verilmesini ister. Bunun üzerine vilayetler nizamnamesi denilen bir çalışma hazırlar. Bu nizamnamede içinde "nahiyeler (bucaklar)" kavramı bulunan bir teşkilat yapısından bahseder. Padişah, taslağı okurken nahiyeler kelimesi ile karşılaşır ve manasını anlayamaz. Bunun üzerine bu kelimeyi yakınlarından birine sorar. Kelimenin anlamını sorduğu bu şahıs da nahije kelimesinin cahilidir. Bu şahıs aynı zamanda Fransızca meraklısı da olduğundan mezkûr kelimeyi Fransızcadaki "commune" deyimini ile açıklar. Abdülhamit, daha evvel Avrupa'yı gezdiğinden ötürü, şöhreti epey duyulan Paris Komünarlarını²⁷⁶ hatırlar ve bundan dolayı içinde nahije kelimesinin geçtiği vilayetler nizamnamesine karşı kendisinde bir antipati oluşur. Bunun üzerine malum tasarımı hazırlayan komisyonun üyelerinden biri olan Cevdet Paşa, "nahije" kelimesini düzelterek yerine "karye" kelimesini kullanır. Bu şekilde padişaha yeniden

²⁷³ M. Raif Ogan vd., *Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar*, 60.

²⁷⁴ Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 304.

²⁷⁵ Ahmet Reşit Rey, *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945), 10.

²⁷⁶ 1871'de Paris'te hükümete karşı ayaklanan ve yığınlarca öldürülen Parisli devrimciler topluluğudur.

arz edilen nizamname, II. Abdülhamit tarafından kanaat getirilmeyerek kabul görmez.²⁷⁷

Gerek dolaylı yollardan olsun gerek doğrudan olsun onun cahil olduğunu iddia eden hatıratlar bir takım tarihsel bilgiler ve yine bazı hatıratlar ile çelişmektedirler. Onun iyi bir tahsil gördüğü ve bazı yabancı dillere hâkim olduğu birçok olay ile belgelenmiştir. Abdülhamit'in tahsili ile ilgili Tahsin Paşa hatıratında bazı bilgiler aktarmıştır. Tahsin Paşa'nın aktardığına göre II. Abdülhamit, şehzadeligi zamanında Etem ve Saffet Paşalardan Fransızca dersi almıştır. Bu eğitiminin ileri boyutta olduğuna, onun elçiler ile olan görüşmeler esnasında yapılan tercümelere kelimelerden birinin unutulması veya elçinin bir tabiri yanlış tercüme etmesi durumunda tercüman paşayı uyarması ve onu düzeltmesi delil olarak gösterilebilir.²⁷⁸

Yine bir defasında Fransa Sefirinin eşi madam Constans, II. Abdülhamit'in huzuruna çıkar. Elçilik yetkilileri, gerçekleşecek görüşmede kendisine söylemesi gereken saygı cümlelerinin tüm detaylarını anlatırlar. Görüşmenin sonunda çıkacağı an, geri geri giderek padişaha reveransta bulunacağını söyleyen elçilik yetkilileri o esnada bir basamaktan da ineceğini kendisine söylememişlerdi. Bu şekilde geri geri gidip üçüncü selamını vermek üzere olan madam Constans basamaktan düşmek üzereyken Abdülhamit kendisine Fransızca "Dikkat edin madam, yere yuvarlanacaksınız" diyerek son anda Fransız sefirinin eşini düşmekten kurtarmıştır.²⁷⁹ Bu hadiseler II. Abdülhamit'in ileri derecede Fransızca bildiğini göstermek için yeterli malumatlardır. Yabancı dil öğrenen bir padişahın okuma-yazma öğrenemediğine inanmak mümkün değildir. Sait Paşa'nın anlatmış olduğu meselede ise padişahın teşkilatlanmayı ilgilendiren metinde geçen "nahiye" kelimesi ile Paris'teki bir devrimci grubun ismini alan "komünar" kelimelerini birbirine karıştırması veya onun kastedildiğini düşünmesi, II. Abdülhamit'in değil, alelade bir insanın dahi düşmeyeceği bir hatadır.

Sultan II. Abdülhamit, Fransızcaya ilgili olduğu kadar Arapça ve Farsçaya da ilgi duyardı. Farsçayı oldukça iyi bilen II. Abdülhamit, Farsça bir rubai de kaleme almıştır.

²⁷⁷ Sait Paşa, *Sadrazam Sait Paşa Anıları*, 69-70.

²⁷⁸ Tahsin, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, 26.

²⁷⁹ M. Raif Ogan vd., *Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar*, 54-55.

Onun kaleme almış olduğu bu Farsça rubainin fotoğrafı kızının hatıratında paylaşılmıştır.²⁸⁰

4.18. Korkak mıydı Cesur mu?

II. Abdülhamit'e isnat edilen ithamlardan bir tanesi de onun korkak olduğu bahsidir. Dr. Rıza Nur, hatıratında padişahın bir seferinde mebusları Yıldız'a yemeğe davet ettiğini, onlarla beraber yemek yedikten sonra mebusların padişah ile görüşmek için onun etrafını sardıklarından bahseder. Mebuslar tarafından çember içerisine alınan Sultan II. Abdülhamit, bu durumdan o kadar çok korkmuştur ki dudakları dahi mosmor kesilmiş ve korkudan titremiştir. Bundan sonra yanındakilerden bazıları padişaha yol açılması için bağıştıklarını ve yol açıldıktan sonra padişahın yakınındaki birkaç kişi ile sıçarcasına yan taraftaki bir odaya girip kapının kapatıldığını ifade etmiştir.²⁸¹

Onun korkak olduğunu iddia eden hatırat yazarlarından biri de Cemil Topuzlu'dur. Topuzlu'ya göre II. Abdülhamit'in işlemiş olduğu üç cinayetten biri onun bu korkusu yüzünden gerçekleşmiştir. Arz-ı halini padişaha sunmak için Yıldız parkında bekleyen bir bahçıvan, padişah geldiğinde elini koynuna uzatmış ve Abdülhamit, bahçıvanın koynundan silah çıkarıp kendisini öldüreceğinden korkması üzerine, ondan önce davranarak bu bahçıvanı öldürmüştür.²⁸²

Bazı hatıratlarda II. Abdülhamit'in korkak olduğuna dair birtakım iddialar bulunsa da bunlar gerçekte çok uyuşmamaktadırlar. Hatıratlar arasında bir karşılaştırma yapılması ve dikkatle incelenmesi durumunda aslında II. Abdülhamit'in çok cesur bir lider olduğu hemen görülecektir.

Sultan II. Abdülhamit, cesur bir liderdi. O, ihtimal dâhilinde olan tüm olayların kötü sonuç doğurmaması için önceden tedbirini alır, ancak hadise meydana geldiğinde ise tam bir metanet, tevekkül ve cesarete bürünürdü.

Abdülhamit'in, bomba hadisesi esnasında göstermiş olduğu cesaretin örneğini tarihte gösteren hükümdar sayısı yok denilecek kadar azdır.²⁸³ O, bomba patlatıldığında

²⁸⁰ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 229.

²⁸¹ Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 274.

²⁸² Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım*, 101.

²⁸³ M. Raif Ogan vd., *Sultan Abdülhamid İftiralara Cevaplar*, 66.

korkmak bir yana dursun, halkın telaşa kapılıp izdiham çıkarmaması için onlara korkmamalarını ve sakin kalmalarını salık veriyordu. Padişahın bu girişimleri sonucu, dağılan maiyet bölüğü, askerler ve zabıtlar hemen kendilerini toparlamış ve Abdülhamit, sanki hiçbir şey olmamış gibi arabasının dizginlerini kendisi kullanmak suretiyle eline alıp halkın teveccüh gösterileri içerisinde saraya geri dönmüştü. O gün, cuma selamlığına gidip bomba hadisesine şahit olan kızı Ayşe Osmanoğlu, patlama esnasında gördüklerini babasına anlatınca Abdülhamit kendisine hitaben:

Ben mütevekkilim. Kalbimde yalnız Allah korkusu vardır. Başka bir şeyden korku duymam. Bir hadise olmadan evvel onu önlemek için telaş ederim. Ama tehlikenin içinde bulunduğumu hissedersen icabında ateşe atılmaktan bile çekinmem. Allah bizi korudu. Asker evladlarımdan, ahaliden ziyat olup olmadığını tahkik ettiriyorum ²⁸⁴ sözleriyle cevap verir.

Sultan II. Abdülhamit'in göstermiş olduğu bu cesaret, yaşanan bomba hadisesi ile sınırlı değildir. 31 Mart hadisesinin hemen öncesinde, kendisini tahttan indirmek ve belki de onu öldürmek için İstanbul'a gelen ihtilalcilerin şehirdeki asayişsizlikleri esnasında dahi metanetini ve vakarını koruyarak büyük bir cesaret örneği sergilemiştir. Padişahın o gün göstermiş olduğu cesareti ve metaneti son mabeyn başkâtibi Ali Cevat Bey, fezlekesinde şu sözlerle dile getirmektedir:

Nagihan İstanbul cihetinden binlerce silah sesleri işitilmesi üzerine, bir iki saat evvel gördüğüm o kuvve-i cesime-i müsellehanın ahali üzerine ateş etmeğe başlamış olduğuna zahib olarak koşa koşa daire-i hümayuna gittim ve musahip ağalara şimdi efendimizi göreceğimi beyan eyledim. Musahip ağa içeriye gitti, epice vakit geçti, henüz bir haber gelmedi. Tüfek sesleri gittikçe tezayüd ediyordu. Kendimi kaybettim 'Memleket harab oluyor, kan dökülüyor, şimdi efendimiz dışarıya çıksın!' diyerek bağırmağa ve nöbet odasının kapısına merbut posta çingırağını şiddetle çekmeğe başladım. Nihayet zat-ı hümayunları bizzat nöbet odasının kapısını açtı ve kemal-i sükûnet ile 'Ne var başkâtip?' buyurdular. 'Aman Efendimiz, avdetimde asker kıslalarına avdet ediyor demiş idim. Afv ve

²⁸⁴ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 62.

*merhamet-i şahanenizi istirham ederim. Yanılmışım, şu silah seslerine nazaran galiba ihtilal başladı, kan dökülüyor' dedim. Zat-ı hümayunları telaş eseri göstermeyerek 'tahkik et' buyurdular.*²⁸⁵

Onun göstermiş olduğu bu cesur tavırlar, tahttan indirildikten sonra da devam etmiştir. Nitekim Selanik'e sürgüne gönderilmesinin akabinde Balkan Savaşı patlak vermiş ve savaş nihayet Selanik'in kapısına dayanmıştı. Selanik'in düşmesi an meselesiydi ve bu tehlikeden dolayı Abdülhamit'in Selanik'ten İstanbul'a nakli kararlaştırılmıştı. Nakil kararını kendisine tebliğ eden askere:

*Selanik, İstanbul'un anahtarıdır. Düşmana verilir mi? Şuradan şuraya gitmem. Bana da bir tüfek veriniz. Birlikte son nefesimize kadar müdafaa edelim. Hem bizim ikinci ve üçüncü ordularımız nereye gitti? Bu harbi idare eden kumandanlar kimlerdir? Ne olursa olsun. Bir yere gidecek değilim. Bunu bilmiş olunuz*²⁸⁶

Sözlerini söyleyerek düşmana karşı ne kadar cesur olduğunu tarihi vesikalara kaydettirmiştir.

Sultan II. Abdülhamit, 1912 yılının Kasım ayında hükümetin kesin emri üzerine Selanik'ten İstanbul Beylerbeyi sarayına yerleştirilir ve birkaç sene sonra Birinci Cihan Harbi meydana gelir. İngilizler ve Fransızların Çanakkale'ye saldırması üzerine sarayda İstanbul'un işgal edileceği korkusu baş gösterir. Sultan Reşat, II. Abdülhamit'e hazırlanmasını onun Bursa'ya gönderileceğini, kendisinin ise Konya'ya gideceğinin haberini gönderir.²⁸⁷ Bu haber üzerine II. Abdülhamit, korkusuzca ayağa kalkarak:

Biraderim ne yapıyor? Hiçbirimiz payitahtı terk etmemeliyiz. Bahusus kendileri ölünceye kadar burada kalmalıdır. Biz bütün hanedan, en küçük ferdimize kadar burada memleketi müdafaa ederek ölmeliyiz.

²⁸⁵ Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi*, Haz. Faik Reşit Unat, 2. Bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985), 56.

²⁸⁶ Osmanoğlu A., *Babam Sultan Abdülhamid*, 217.

²⁸⁷ a.g.e., 231.

*Bizler son Bizans imparatoru kadar da mı olamayacağız? Ben İstanbul'dan kat'iyen çıkmam. Burada ölmeye razıyım*²⁸⁸

sözleriyle Payitaht İstanbul'u terk etmeyeceği haberini gönderir.

²⁸⁸ a.g.e., 231.

SONUÇ

Hatıratlar, tarihte yaşanmış olayların ve şahısların aynası niteliğinde olan eserlerdir. Onları bulup gün ışığına çıkarmak ve insanların istifade etmesini sağlamak tarih araştırmacılarının birincil görevlerindedir. Araştırmacıların, hatıratları değerlendirirken bir sanatkârın eserine göstermiş olduğu incelik ve naiflik ile eş değer güdüme hareket etmesi, özellikle dikkat etmesi gereken hususlardandır. Bunun nedeni, hatıratların çok önemli tarihi bir kaynak hüviyeti taşımasından kaynaklanmaktadır. Hatıratların yanlış ve eksik değerlendirilmesi, beraberinde tarihe mâl olabilecek büyük hatalara neden olabilir. Bundan dolayı bu türden eserleri değerlendirme esnasında birkaç kriter ile hareket etmek, bizleri daha doğru bir sonuca ulaştıracağı gibi onların güvenilirliğini de daha fazla artıracaktır. Bu kriterlerin başında, bir hatıratı aynı dönemin başka hatıratlarıyla karşılaştırmak gelmektedir. Bu yaklaşım, hatıratların güvenilirliğini artırırken üzerinde yorum yapılacak olay veya şahsiyetler hakkındaki hata payını da en aza düşürmektedir. Yazılan hatıratların ne zaman yazıldıkları ve hangi şartlar içerisinde kaleme alındıklarının da muhakkak bilinmesi gerekmektedir. Çünkü üzerinden uzun zaman geçen hatıratlarda, hadiselerin faillerinin ve bazı detaylarının unutulma problemi meydana gelebilir. Yine hatırat sahibi, dönemin siyasi baskısı altında kalarak can korkusu nedeniyle doğru bilgileri vermemiş olabilir. Bu ve buna benzer sebepler nedeniyle hatıratları değerlendirirken ince eleyip sık dokumak bir tavsiyeden ziyade bir zorunluluk teşkil etmektedir.

Yazılı metinlerin en eski örnekleri arasında kendine yer bulan hatıratlar, özellikle II. Mahmut döneminden itibaren nitelik ve nicelik olarak daha fazla gelişme göstermiştir. II. Meşrutiyet sonrası birçok aydın, hatıratlarını kaleme alarak toplumun farklı kesimlerine hitap etme imkânı bulmuşlardır. Bu dönem içerisinde hatıratını kaleme alıp da II. Abdülhamit'e değinmeyen hatırat sahibi yok denilecek kadar azdır.

II. Meşrutiyetten sonra hatıratını kaleme alan aydınların ekseriyeti, II. Abdülhamit'in iktidarında ona yakın olan kimselerdir. Bunlardan kimileri hatıratlarını alélacele kaleme alırlarken kimileri ise yaşanan olaylardan geçen uzunca bir zamanın ardından hatıratlarını yazmışlardır. Bu dönemde hatıratlarını ivedilikle yazanlar, Sultan II. Abdülhamit döneminde ona yakın olup da devlet işlerinde vermiş oldukları kararlar üzerine İttihat ve Terakki hükümeti tarafından yapılan suçlamalara cevap niteliğinde bu eserleri kaleme almışlardır. Suçlamalara muhatap olan kimseler, hatıratlarında, II. Abdülhamit döneminde verilen kararlarda ve yapılan hatalarda kendilerinin bir

etkilerinin olmadığını bu eserler üzerinden anlatmaya çalışmışlardır. Burada İttihat ve Terakki iktidarından kaynaklanan bir korku faktörü bulunduğundan dolayı, bu dönemde yazılan hatıratların, dönemin başka hatıratları ile karşılaştırma yoluyla okunması, okuyuculara, şahısları ve olayları değerlendirme noktasında daha sağlıklı bilgiler verecektir. Nitekim II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra hatıratlarını kaleme alan Küçük Sait Paşa, yazdıklarından ötürü dönemin birçok aydını tarafından eleştirilmiştir. Hatta bu durum Kamil Paşa ve Sait Paşa'nın birbirlerine reddiye yazmalarına sebep olmuştur.

Hatıratlarını uzun bir zamanın ardından kaleme alanlarda ise yaşanan hadiselerin detayları veya şahısların bir kısmının unutulması tehlikesi baş gösterebilir. Bu tehlikeyle gelebilecek güvensizliği bertaraf edebilmek için yine dönemin diğer hatıratları ile karşılaştırma yoluna gidilmesi, ulaşılabilecek olan sonucu daha güvenilir kılacaktır. Bu usul aynı zamanda hatıratların tarihi kaynak olma noktasındaki önemlerini bir kez daha gündeme getirecektir.

Sultan II. Abdülhamit imgesi ile ilgili hatıratlarda iki türlü imaj karşımıza çıkmaktadır. Birincisinde onun cesareti, cömertliği, siyasi zekâsı gibi olumlu yönlerini anlatan hatıratlar karşımıza çıkarken ikincisinde ise daha çok onun zalim, katil ve müstebit olduğunu iddia eden hatıratlarla karşılaşmaktayız. Onu bu olumsuz kavramlarla anlatan aydınların birçoğunun Sultan II. Abdülhamit ile herhangi bir yakınlıklarının veya temaslarının bulunmaması da ayrıca araştırılması ve dikkat edilmesi gereken hususlardandır.

Bazı aydınlar hatıratlarında, II. Abdülhamit'in aleyhinde, henüz öğrencilik yıllarında propaganda yapıldığını ve kendilerinin mekteplerde ve askeri okullarda yapılan bu propagandaların sonucunda etkilendiklerini farklı vesileler ile anlatmaktadırlar. Enver Paşa, öğrencilik yıllarında bir sorgu neticesinde Yıldız Sarayı'na götürüldüğünde, etkisi altında kaldığı propagandanın izlerini hatıratlarına yansıtmaktadır. Enver Paşa'nın II. Abdülhamit'e olan düşmanlığı bu propagandalar ile başlamakta ve bu durum 31 Mart vakasının yaşanmasına sebep olmaktadır. Buna benzer olayları, İttihat ve Terakki hükümeti ile hareket eden birçok aydının hatıratlarında bulmak mümkündür.

Son olarak denilebilir ki Sultan II. Abdülhamit bir mutlakıyet padişahıdır ve idare tarzı istibdattır. Ancak bir devlet başkanının idare tarzının istibdat olması onun zalim veya

katil olduğu anlamına gelmemelidir. Nitekim II. Abdülhamit, iktidarda kaldığı uzun süre zarfında, kendisinin aleyhine hareket eden hiç kimseyi idam ettirmemiştir. Kendisini tahttan indirmek isteyen muhaliflerine ise vermiş olduğu en büyük ceza onları sürgün etmek olmuştur. Ancak II. Abdülhamit, sürgüne göndermiş olduğu muhaliflerinin dahi maişetlerini düşünecek kadar ince düşünceli ve insafly bir padişahtı. Onun bu inceliğini ve insafının büyüklüğünü anlamak için döneminin diğer liderlerinin kendi muhaliflerine vermiş oldukları cezalara bakmak yeterli olacaktır. Bundan dolayı, onu günümüzün kıstasları üzerinden değil döneminin şartları içerisinde değerlendirmek gerekmektedir. Böyle bir değerlendirme, okuyucuları ve konuya ilgili olan araştırmacıları daha doğru bir sonuca ulaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çev. Nuran Yavuz, 11 bs. İstanbul: Kaynak, 2017.
- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım İstiklal Harbinin Gerçekleri*, Haz. Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar, 2 Cilt. Timaş Yayınları: İstanbul, 2019.
- Akar, Şevket Kamil ve İrfan Karakoç. “Siyasi Tarih Kaynağı Olarak Hatırat ve Gezi Notları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. C. 2, S. 1 (2004): 385.
- Akyıldız, Ali. “Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi”, *II. Abdülhamid'in Yönetim anlayışı*, Yay. Haz. Ceyhun Yılmaz. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2014, 111-124.
- . İnsanı Yazmak: “19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”. <https://doi.org/10.18589/oa.591635> [02.08.2019].
- Ali Cevat Bey. *İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Otuz bir Mart Hadisesi*, Haz. Faik Reşit Unat, 2. bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985.
- Altınova, Banu. “1908-1918 arası Türk Edebiyatında Hatıra Türünün Edebi Özelliklerinin İncelenmesi” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- . “Kavram Kargaşası Çerçevesinde Edebi Bir Tür Olarak Hatıra”, *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. C. 4, S. 6 (2003): 3-12.
- Altunyay, Korhan. “Edebî Tür Olarak Mektup, Hatıra ve Günlüklere Yansıyanlar: Çanakkale’de Savaşan Askerlerin Mektup Hatıra ve Günlüklerinde Yer Alan Motivasyon Unsurları”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı Dergisi*. C. 12, S.17 (Güz 2014): 33-43.
- Andı, M. Fatih. “Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi”, *Sultan II. Abdülhamid’e karşı Edebi Muhalefet*, Yay. Haz. Ceyhun Yılmaz. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2014, 319-346.
- Arabacı, Caner. “II. Abdülhamid’e İslamcı Muhalefet”. *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Uluslararası İlmî Toplantısı Bildirileri, 23-24 Şubat 2018*. İstanbul: Eğitim Bir-Sen Yayınları, 2019, 139.

- Arvasi, Melik. “II. Abdülhamit yönetimine Muhalefet: İttihat ve Terakki Cemiyeti”
Yüksek Lisans Tezi. T.C Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Âtîf Hüseyin Bey, *Sultan II. Abdülhamid'in Sürgün Günleri*, 3. bs. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 3 Cilt. Kubbealtı Yayınları: İstanbul, 2011.
- Babacan, Hasan. “Hatıratın Tarih Araştırmalarında Kullanılması: Yöntemler Analizler ve Teklifler”. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatırat Uluslararası Sempozyumu Özet Kitapçığı, 25-27 Nisan 2018*. Aydın: Aydın Menderes Üniversitesi, 2018, 165.
- Bahadıroğlu, Yavuz. *Kudretli Sultan II. Abdülhamid Han (1842-1918)*, 51 bs. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Bekiroğlu, Halit. *Said Halim Paşa ve Siyaset Ahlakı*, 2 bs. İstanbul: İlke Yayıncılık, 2016.
- Birinci, Ali. “Bir tarih kaynağı olarak hatırat türünden eserlere dair meseleler”. *XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006*. C. IV, I Kısım, Ankara: 2006.
- , “Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Meselesi”, *Divan-İlmî Araştırmalar Dergisi*. S. 19 (2005): 177-194.
- , “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. S. 41 (1998): 612.
- , *Tarihin Hududunda Hatırat Kitapları, Matbuat Yasakları ve Arşiv Meseleleri*, İstanbul: Dergâh, 2012.
- Birsel, Salah. “Anı Üzerine”, *Türk Dili Anı Özel Sayısı*. C. XXV, S. 246 (1972): 378.
- Bostan, M. Hanefi. “Said Halim Paşa”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/said-halim-pasa> [28.12.2019].
- Bozdağ, İsmet. “*Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*”, 6 bs. İstanbul: Pınar Yayınları, 1985.
- Bozdağ, İsmet. *Sultan II. Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, 4 bs. İstanbul: Truva, 2017.
- Bulut, Mehmet. “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Ekonomi 'ye Yeniden Bir Bakış”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Uluslararası İlmî Toplantısı Bildirileri, 23-24 Şubat 2018*. İstanbul: Eğitim-Bir-Sen Yayınları, 2019, 209.

- Cemaleddin Efendi. *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul: Tercüman gazetesi yayınları, 1978.
- Çakan, İsmail L. “Babanzâde Ahmet Naim”.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/babanzade-ahmed-naim> [28.12.2019].
- Çetinsaya, Gökhan. *Din, Reform ve Statüko: II. Abdülhamid Dönemine Bir Bakış (1876-1909)*, 1 bs. İstanbul: Klasik, 2005.
- Demirtaş, Bahattin. “Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi Örneği”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*. C. 3, S. 1 (2017): 165-181.
- Doğan, Yasin. *Hatıratlar (Anılar) ile Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Ankara: Pegem Akademi, 2016.
- Engin, Vahdettin. *Bir Devrin Son Sultanı II. Abdülhamid*, 5. bs. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Enver Paşa, *Enver Paşa’nın Anıları*, 13 bs. İstanbul: İş Bankası, 2019.
- Ersoy, Mehmed Akif. *Safahat*, 4 bs. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Eviz, Vehbiye. “II. Abdülhamit han döneminde Ermeni meselesi üzerinde Osmanlı-İngiliz siyasi mücadelesi” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Georgeon, François. *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, 5. bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Göçer, Güngör. “Hatıratın Tarihsel Değeri ve Nedret Gürcan’ın Hatıratında Dinar’a Dair Ayrıntılar”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 20, S. 1 (2018): 307.
- Günay, V. Doğan. “Görsel okuryazarlık ve imgenin anlamlandırılması”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi* (2008-01):1-29.
- Günaydın, Gazi Giray. “Tanzimat, Algılar ve Abdülhamid’e Yeniden Bakmak”, *Route Educational and Social Science Journal*. V. 4 (5) (August 2017): 401.
- Gündüz, Mustafa. “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Araştırmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. C. 6, S. 12 (2008): 245.
- Gürün, Kamuran. “Tarih ve Hatırat”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*. C. LX, S. 227 (Nisan 1996): 230.

- Hanilçe, Murat. “II. Meşrutiyet Dönemine Dair Hatırat Bibliyografyası Denemesi”, *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 47 (2008): 147-166.
- “2. Abdulhamid Devrini Önce Eleştiren, Sonra Övenler”. <http://abdulhamid.site/son-abdulhamid-osmanli-haber/2-abdulhamid-devrini-once-elestiren-sonra-ovenler/> [02.01.2020].
- “II. Abdülhamid Hakkında 18 İtiraf”. <http://tarihdersleri.org/abdulhamid-hakkinda-18-itaraf/> [20.04.2020].
- Hülagü, M. Metin. “Bir İnsan Olarak Sultan II. Abdülhamid”. www.metinhulagu.com [18.06.2018].
- İpşirli, Mehmet. “Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi”, *Sultan II. Abdülhamid'i Tahta Çıkaran ve Tahttan İndiren Fetvalar*, Yay. Haz. Ceyhun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2014, 89-98.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*, İstanbul: Kitabevi yayınları, 1990.
- Kabaklı, Ahmet. *Türk Edebiyatı*, 5 Cilt. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları: İstanbul, 2008.
- Karadana, Şenol. “II. Abdülhamit Döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Faaliyetleri” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Karaer, Nihat. “Mehmet Akif Ve Sultan II. Abdülhamit”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. S. 26, (2011): 137-144.
- Karpat, H. Kemal. *İslam'ın Siyasallaşması*, 5 bs. çev. Şiar Yalçın, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Kırmızı, Abdülhamit. “Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi”, *Sultan II. Abdülhamid'in kişiliğinde süreklilik ve kopuş*, Yay. Haz. Ceyhun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2014, 21-34.
- Kral Abdullah. *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik*. çev. Halit Özkan. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Kurt, Yasemin Dinç. “Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Gezi Türünün Gelişimi (1920-1980)” Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

- Küçük, Cevdet. “Abdulhamid II”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulhamid-ii> [28.06.2019].
- Nur, Rıza. *Hayat ve Hatıratım*, 4 Cilt. Altındağ Yayınevi: İstanbul, 1967.
- Ogan, M. Raif. vd., *Sultan Abdülhamid İftiralarına Cevaplar*, Yay. Haz. K. Yusuf Ünal, 5. bs. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2017.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Olgun, İbrahim. “Anı türü ve Türk Edebiyatında Anı”, *Türk Dili Anı Özel Sayısı*. C. XXV, S. 246 (1972): 405.
- Osmanoğlu, Ayşe. *Babam Sultan Abdülhamid*, 15 bs. İstanbul: Timaş, 2019.
- Osmanoğlu, Şadiye. *Babam Abdülhamit Saray ve Sürgün Yılları*, 3 bs. İstanbul: Timaş, 2018.
- Ozan, İbrahim Halil. “II. Abdülhamid döneminde İslamcı muhalefet ve Mehmet Akif Ersoy”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C.4, S.4-5 (2016): 146-164
- Özcan, Azmi. “Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi”, *Sultan II. Abdülhamid Muhalefet ve Din*, Yay. Haz. Ceyhun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2014, 81-88.
- Özen, İbrahim. “Hatıralar ne Kadar Doğruyu Söyler”, *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. CXV, S. 801 (Eylül 2018): 67-73.
- Resneli Niyazi. *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*, Ankara: Panama Yayıncılık, 2020.
- Rey, Ahmet Reşit. *Gördüklerim-Yaptıklarım (1890-1922)*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945.
- Sait Paşa, *Sadrazam Sait Paşa Anılar*, Der. Şemsettin Kutlu, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*, 3 bs. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.

- Somel, Selçuk Akşin. “Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi”, *II. Abdülhamid Devri Eğitimi Genel Bir Bakış*, Yay. Haz. Ceyhun Yılmaz, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları, 2014, 239-244.
- Stitt, George. *Son Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa Anlatıyor*. çev. Yusuf Selman İnanç. İstanbul: Kronik Yayınları, 2018.
- Şentürk, Hulusi. *İslamcılık Türkiye’de İslami Oluşumlar ve Siyaset*, İstanbul: Çıra Yayınları, 2011.
- Şeref, Abdurrahman. *Abdülhamid-i Saniye Dair*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1918.
- Tahsin, Hasan. *Tahsin Paşa’nın Yıldız Sarayı Hatıraları*, İstanbul: Genç Osman Yayınları, 2017.
- Tolonguç, Ahmet. “Tanıtım ve İmaj”, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*. C. 3, S.2 (1992): 11-19.
- Topuzlu, Cemil. *80 Yıllık Hatıralarım*, 6 bs. Haz. Hüsrev Hatemi ve Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.
- Türk Dil Kurumu <https://sozluk.gov.tr/>
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1949.
- Uçman, Abdullah. “Ali Suâvi”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-suavi> [28.12.2019].
- Uffîn, Muhammed Alî Muhammed. “Sultan II. Abdülhamid ve İslâmî Görüşleri 1876 – 1909 “Tarihî/Belgesel İnceleme”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Uluslararası İlmî Toplantısı Bildirileri*, 23-24 Şubat 2018. İstanbul: Eğitim-Bir-Sen Yayınları, 2019, 221.
- Uşaklıgil, Halid Ziya. *Saray ve Ötesi*, İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2019.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 13 bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Elmalılı Muhammed Hamdi”. <https://islamansiklopedisi.org.tr/elmalili-muhammed-hamdi> [28.12.2019].
- Yazıcı, Nermin. “Türk Edebiyatında Otobiyografi”. <http://www.turkbilig.com/pdf/200611-267.pdf> [10.08.2019].

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. çev. Yasemin Saner. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

<https://www.yenisafak.com/gundem/said-nursi-abdulhamide-haksizlik-ettim-2446563>

<https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/elmalili-hamdi-yazirin-abdulhamid-pismanligi/9>

<http://abdulhamid.site/son-abdulhamid-smanlı-haber/2-abdulhamid-devrini-once-estiren-sonra-ovenler/>

<https://sozluk.gov.tr/>

<http://tarihdersleri.org/abdulhamid-hakkinda-18-itiraf/>

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Ad Soyadı : İsa SERGİN
Doğum Tarihi : 05.08.1993
Doğum Yeri : Sultanbeyli / İstanbul
Medeni Durum : Evli

EĞİTİM BİLGİLERİ

İLKÖĞRETİM : Fatih İlköğretim Okulu (1999-2007)
LİSE : Sultanbeyli İmam Hatip Lisesi (2007-2011)
LİSANS : Selçuk Üniversitesi - Arap dili ve Edebiyatı (2013-2017)
YÜKSEK LİSANS : İzü- Tarih ve Medeniyet Araştırmaları

ALDIĞI SEMİNER ve KURSLAR

SETA - İslam, Batı ve Türkiye Düşünce yapısı Seminerleri (2016-2017)
Necmettin Erbakan Üniversitesi Formasyon Eğitimi (2016-2017)

Bildiği Yabancı Diller

Arapça (İyi)
Kürtçe (Çok İyi)

ÇALIŞTIĞI KURUMLAR

ÖNDER İMAM HATİPLİLER DERNEĞİ 2017-2018
MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI ARAPÇA ÖĞRETMENİ 2018-